

דוח על מצב הארכאולוגיה בישראל

דוח שאושר במועצת האקדמיה
ביום י"ח בתמוז התשע"ד / 16 ביוני 2014

ערכו יורם צפריר ויצחק שי

אייר תשע"ה / מאי 2015
הוועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה

דוח על מצב הארכאולוגיה בישראל

דוח שאושר במועצת האקדמיה
ביום י"ח בתמוז התשע"ד / 16 ביוני 2014

ערכו יורם צפריר ויצחק שי

אייר תשע"ה / מאי 2015

הוועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
THE ISRAEL ACADEMY OF SCIENCES AND HUMANITIES

הבאה לדפוס: אביטל בר
עריכת לשון: יהודית ידלין
עיצוב והפקה: סטודיו שמעון שניידר

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
רחוב ז'בוטינסקי 43
כיכר אלברט איינשטיין, ירושלים 9104001
טלפון 02-5676222, פקס' 02-5666059
www.academy.ac.il avital@academy.ac.il

תוכן העניינים

5	תקציר דוח הוועדה
29	דוח הוועדה
73	נספחים לדוח
83	מסקנות והמלצות

תקציר דוח הוועדה

מבוא:

הוועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה בישראל הוקמה על פי החלטת מועצת האקדמיה הלאומית למדעים והחלה את עבודתה בשנת 2010. בראש הוועדה עמד פרופ' יורם צפרייר, וחבריה נבחרו מבין אנשי הסגל הגבוה באוניברסיטאות וכן מבכירי העובדים ברשות העתיקות, ואלה הם: ד"ר גדעון אבני, פרופ' דוד אדן-ביוביץ' פרופ' שמואל אייזנשטט ז"ל, פרופ' מיכל ארצי, פרופ' אנה בלפר-כהן, פרופ' סיי גיטין, ד"ר עוזי דהרי, פרופ' זאב וייס, פרופ' סטיב וינר, פרופ' עמיחי מזר, פרופ' מרגלית פינקלברג, פרופ' ישראל פינקלשטיין, פרופ' ב"ז קדר, פרופ' סטיב רוזן ופרופ' יואל רק. הבחירה נעשתה על פי תחומי העיסוק של החברים בשדה הארכאולוגיה ולא כייצוג של המוסדות השונים. הוועדה הקימה שלוש ועדות משנה: הוועדה לענייני הוראה באקדמיה (בראשה פרופ' עמיחי מזר), הוועדה לענייני מחקר (בראשה פרופ' סטיב רוזן) וועדה שדנה ביחסי חברה וארכאולוגיה (בראשה פרופ' יורם צפרייר). לוועדות המשנה צורפו חברים נוספים מתחומי עשייה שונים (פרופ' אליעזר אורן, פרופ' אבי גופר, פרופ' אביעד הכהן, פרופ' מייק טרנר, פרופ' מינה עברון ופרופ' יוסף פטריך). בראשונה ריכז את עבודת הוועדה ד"ר רפי נצר, וברוב הזמן ד"ר יצחק שי. הרשימה המלאה של החברים ושל השותפים לדיונים והשתייכותם המוסדית מפורטת להלן בעמ' 30-32.

הוועדה נפגשה עם אישים ומומחים לפי העניין, ובהם ראשי מוסדות הקשורים ישירות בעשייה הארכאולוגית: מר שוקה דורפמן ז"ל (מנהל רשות העתיקות), מר שאול גולדשטיין (מנהל רשות הטבע והגנים), נושאי תפקידים במוסדות אלה וכן פעילים בתחומים הקשורים בעבודת הוועדה. כמו כן קיימה הוועדה מפגש עם חוקרים צעירים וכינוס בן יומיים שהיה פתוח לציבור הרחב.

בראשית הדוח שולבה סקירה קצרה של התפתחות הארכאולוגיה והתפתחות נושאי המחקר. כמו כן נסקרה בקצרה התפתחות העבודה הארכאולוגית בארץ, מראשיתה ועד היום, ונזכרו מוסדות ההוראה והמחקר המרכזיים ושאלות המחקר שבבסיס העבודה הארכאולוגית כיום. הוועדה השתדלה להציג, בפעם הראשונה, תמונה רחבת היקף ומלאה ככל האפשר של הפעילות הארכאולוגית, של ההוראה האקדמית ושל מקום הארכאולוגיה והאתרים ההיסטוריים בחיים הציבוריים בישראל. היא העירה על מגמות התפתחות, חיוביות או שליליות בעיניה, הן בתחומי ההוראה והמחקר הן בתחומים העוסקים ביחסי החברה והארכאולוגיה.

תקציר הפרק הראשון: עניינים אקדמיים

באותה עת שהוקמה הוועדה מטעם האקדמיה מינתה המועצה להשכלה גבוהה ועדה בין-לאומית משלה (להלן: ועדת המל"ג) לצורך בדיקת מצב הארכאולוגיה באקדמיה הישראלית. ועדה זו השקיעה מאמץ גדול ביותר שהתבטא בין היתר בביקורים באוניברסיטאות ובקריאת מסמכים שחוברו והוגשו לה על ידי החוגים והמכונים לארכאולוגיה באוניברסיטאות בישראל. הוועדה אף השוותה את מצב ההוראה בארץ לזה שבמוסדות מקבילים בחו"ל. בין חבריה היו פרופ' עמיחי מזר ופרופ' מרגלית פינקלברג, שהיו גם חברי הוועדה שהקימה האקדמיה. המל"ג הסכימה באדיבותה להעמיד לרשותנו את החומר שאספה הוועדה מטעמה ואת הדוח שהגישה בסוף שנת 2012. חומר זה היווה בסיס רחב ומוצק לדיוני הוועדה שמטעם האקדמיה. הרבה מן המסקנות המובאות להלן מתבססות על הדיונים והסיכומים של הוועדה מטעם המל"ג. יצוין כי שלא כמו ועדת המל"ג, הוועדה מטעם האקדמיה לא נכנסה לנושאים הקשורים באיכות ההוראה והלימודים בכלל.

1. הוועדה שותפה להערכת ועדת המל"ג כי הפעילות הארכאולוגית במוסדות האקדמיים בארץ תואמת את הסטנדרטים הבין-לאומיים בהוראה ובמחקר. ככלל, רמתם של אנשי הסגל באוניברסיטאות היא גבוהה, ומבחר נושאי המחקר המוצגים בפני הסטודנטים מגוון ומרשים. רמת העניין וההתלהבות של הסטודנטים ברמות השונות גבוהה. תלמידים לתארים מתקדמים שותפים במפעלי המחקר ועומדת בפניהם האפשרות להפוך לחוקרים עצמאיים ובעלי הכשרה מתאימה.
2. המאמצים של אנשי הסגל להשגת מענקי מחקר מקרנות שונות בארץ ובחו"ל הם מרשימים, אך עדיין נושא התקצוב הוא קשה ומעיק (במיוחד במפעלים המתמשכים לאורך זמן).
3. הארכאולוגיה, המשויכת לתחומים הקלאסיים של תולדות התרבות ומדעי הרוח, היא גם חלק מקבוצת "המדעים ההיסטוריים" דוגמת גאולוגיה, פלאואונטולוגיה, אבולוציה ועוד. הארכאולוגיה כיום היא תחום המשותף למדעי הרוח, למדעי הטבע ולמדעים המדויקים. דרך מסורת משתייכים החוגים לארכאולוגיה לפקולטות למדעי הרוח, שתקצובן ככלל קטן מזה של מדעי הטבע. אבל לא תמיד מכירות הפקולטות והאוניברסיטאות בצרכים המיוחדים של החוגים לארכאולוגיה. על האוניברסיטאות מוטלת החובה להקצות משאבים הולמים לצורך קיום סיורים, חפירות לימודיות והפעלת מעבדות. שינוי הקריטריונים והתייחסות לצרכים המיוחדים של החוגים לארכאולוגיה הם תנאי להתפתחות מחקר אינטרדיסציפלינרי ראוי לשמו.
4. עומס ההוראה והמחקר המוטל על אנשי סגל צעירים כבד מן הראוי, בעודם חייבים לקדם את מחקריהם ולהשיג בשבילם מימון.
5. יש לחשב את הדרכת הסיורים ואת החפירות הלימודיות כחלק מחובת ההוראה של אנשי הסגל.

6. שיתוף הפעולה עם המדעים המדויקים (לעיל סעיף 3) מחייב את האוניברסיטאות להתייחס לארכאולוגיה כאל חוג המקורב למדעי הטבע יותר ממה שהיה מקובל עד כה.
7. ההפרדה בין לימודי התואר הראשון ללימודי התואר השני אינה ברורה. התקבלה הדעה כי יש לייחד את לימודי התואר השני לתחומים ספציפיים של המקצוע, ואילו בשלב התואר הראשון יש להרחיב את בסיס הידע הכללי בדרך של מבואות נוספים מתחום מדעי החברה והאנתרופולוגיה החברתית. ראוי לחזק את לימודי התואר השני בקורסים בעלי אופי מקצועי, שיעודם להכשיר את התלמידים לעבודת מחקר. בשלב לימודים זה יש לחזק את לימודי הלשונות העתיקות ואת שימושי המדע בארכאולוגיה. קורסים מקצועיים (מעל לרמת המבואות) העוסקים בטיפולוגיה של כלי חרס וכלי צור, הניתנים כיום במסגרת התואר הראשון, ראוי שיעברו לשלב התואר השני. בשלב לימודי התואר השני יש להגביר את לימודי המדעים ושימושם בארכאולוגיה.
8. ניכרת חולשה אצל סטודנטים רבים בתחומי החשיבה הביקורתית ובכישורי הכתיבה והניסוח. ראוי לחזק תחומים אלה.
9. נוסף על מה שזכר למעלה (סעיף 7) נראית לוועדה ההמלצה לקיים בחינות מקיפות בסוף לימודי התואר השני (כיום מקובלות בחינות אלו רק באוניברסיטה העברית בירושלים).
10. ההפרדה המסורתית בין לימודי התקופות השונות (התקופות הפרהיסטוריות, תקופות המקרא, התקופות הקלאסיות ובמידה פחותה התקופות המאוחרות) היא חדה מדי. ראוי לשלב בין התקופות ולהדגיש את ההמשכיות התרבותית. יש מגמה של התרכזות בארכאולוגיה הארץ-ישראלית (אולי להוציא התקופות הפרהיסטוריות), ובהשוואה למקובל במקומות אחרים בעולם יש תחושה של בידוד וניתוק. ראוי לחזק את הבסיס התאורטי ולהרחיב את ההוראה מנקודת מבט של גישה משווה.
11. הוועדה מצביעה על חולשה בהוראת הארכאולוגיה של התקופות המאוחרות (התקופה המוסלמית הקדומה, התקופה הצלבנית והתקופה המוסלמית המאוחרת) וממליצה על הרחבת ההוראה והמחקר בתחומים אלה.
12. בגלל מדיניות המינויים בעבר קיימת תופעה של פרישת מורים בכירים לגמלאות בזה אחר זה בפרק זמן קצר. תופעה זו עלולה לגרום לחולשה בהוראה ובמחקר במדורי לימוד שונים. יש לתת את הדעת לתופעה זו בעת קליטתם של מורים חדשים למדורי הלימוד.
13. יש לחזק את לימודי השפות בלימודי התואר השני והשלישי. הנורמה בעולם היא ידיעת שתי שפות אירופיות ברמת תלמידי המחקר. לימוד יוונית או לטינית הוא הכרחי לתלמידים מתקדמים בארכאולוגיה קלאסית. לתלמידי תקופות המקרא

מומלצים לימודי מצרית או אכדית (וכן חיתית או אוגריתית), לפי העניין. הלשון הערבית חיונית לתלמידי הארכאולוגיה המוסלמית, והלטינית והצרפתית של ימי הביניים בלימוד התקופה הצלבנית. לימוד שפות אלו דורש השקעה של שעות לימוד רבות על חשבון הקצבת השעות המותרת באוניברסיטאות. בלימודים לתואר שלישי יכול המדריך להמליץ על לימודי השפה אך אין בידו האפשרות לחייב זאת. הפתרון ימצא רק כאשר יכירו המוסדות בבעיה ויאפשרו את לימודי הלשונות העתיקות מבלי לחייב את התלמידים בתשלום נוסף.

14. ראוי לעודד את התלמידים בשלבים המתקדמים ללמוד בקורסים מרחיבים (דוגמת מדע הדתות, היסטוריה, תולדות האמנות, גאוגרפיה וכן קורסים במדעי החברה ומדעי הטבע). אלה מחייבים תשלום נוסף, ועל כן אפשרות התלמיד ללמוד בקורסים אלה היא מוגבלת. יש לשנות מדיניות תשלום זו.

15. הוועדה רואה צעד חיוני בחיוב התלמידים לתואר ראשון בקורס בסיסי בשימוש במדעים מדויקים ובחשיפתם לשיטות ולגישות השונות בתחומים אלה. קורסים מתחומים אלה ניתנים זה שנים באוניברסיטאות, אך יש לחזק מגמה זו, במיוחד בלימודים לתואר שני ושלישי. יש מעבדות מחקר, אך מטבע הדברים אין אוניברסיטה אחת יכולה לקיים מעבדות ומרכזי מחקר בכל אחד מן המקצועות האמורים. הוועדה סברה שראוי שהאוניברסיטאות יתארגנו, בתמיכת המל"ג, להוראה משותפת (במסגרת של ימים מרוכזים) של תחומים אלה בלימודים המתקדמים. מוצע לשתף בתכנית זו את מרכז קימל לארכאולוגיה ומדעים שבמכון ויצמן למדע, שכבר היום מקיים שיתופי פעולה עם אוניברסיטאות שונות. חברים העלו את החשש כי הצעה זו של קיום תכנית בין-אוניברסיטאית אינה ישימה.

16. הוועדה קראה את חוות הדעת של ועדת המל"ג בדבר מספר התלמידים ללימודי התואר השני והשלישי, הגדול בהרבה ממספר מקומות העבודה הקיימים בארץ בתחום הארכאולוגיה. עם זאת הובהר כי אין להתערב בבחירת מקצוע הלימוד של הסטודנטים (הדבר אף מנוגד לחופש האקדמי). מאחר שסכומי המלגות בארץ קטנים יחסית, מוצע לעודד את התלמידים המצטיינים במיוחד בעזרת מלגות נדיבות, על חשבון חלוקת מלגות לכל מי שנרשם לתואר השלישי.

17. בשל המספר הקטן יחסית של חברי הסגל מוצע לקיים שיתופי פעולה בין-מוסדיים בעיקר בלימודי התואר השני.

18. נושא שנדון בוועדה, אך לא הושגה בעניינו תמימות דעים בקרב חבריה, הוא השפה שבה ראוי לכתוב את עבודות הדוקטור. בעבר הייתה מוסכמה שהאוניברסיטאות בארץ חייבות לעודד את הכתיבה בעברית, והרשות לכתוב עבודה באנגלית (או בלשונות אחרות) ניתנה רק במקרים מיוחדים (בעיקר לתלמידים שאינם דוברי עברית ילידים, אם התקשו בכתיבה בעברית). כיום מקובל לאפשר ואפילו לעודד כתיבה בלשונות אחרות ובעיקר באנגלית, מאחר שזו שפת המחקר המרכזית

בעולם. נטען כי הכתיבה באנגלית תקל את הפרסום המדעי בכינוסים מקצועיים ותאפשר פרסום מדעי מהיר. מנגד נשקלה הפגיעה בעידוד היצירה והתרבות העברית.

19. לדעת הוועדה יש לאפשר לתלמידי התואר השלישי להתנסות בהוראה (במיוחד כשמדובר במורים לעתיד במוסדות האקדמיים). עם זאת קיימת מודעות לסכנה שהאוניברסיטאות יתייחסו למורים צעירים אלה כאל כוח הוראה זול. ארגוני המורים הזוטרים מצדם תובעים המשך ההעסקה ואינם מסכימים לחשב כספי מלגות כשכר עבודה. תביעות אלו, שיש בהן מן הצדק, מצמצמות מאוד את האפשרות להעסיק תלמידים מתקדמים בהוראה (תופעה זו היא כללית ותקפה בכל המקצועות והחוגים).

20. הוועדה דנה בקשר שבין הכשרת הסטודנטים לארכאולוגיה באוניברסיטאות לבין הצרכים של רשות העתיקות, שהיא המעסיק העיקרי של ארכאולוגים בישראל. האוניברסיטאות אינן מקיימות מדיניות אחידה באשר לזכאות ל"תעודת חופר" שרשות העתיקות דורשת, הן מבחינת דרגת הלימוד (תואר ראשון או שני) הן מבחינת הניסיון בחפירה. ראוי לקיים דיון מחודש בנושא.

21. תחום השימור (הן שימור אתרים והכנתם לתיירות הן שימור ממצאים במעבדות) אינו מטופח במידה הראויה ברוב החוגים לארכאולוגיה, ויש לחזקו. בחיפה קיימת מגמת שימור בתכנית הלימודים.

22. לא תמיד דרך החלפת המורים שפרשו נאותה ומהירה. בגלל מיעוט המינויים והצורך לקיים בראש ובראשונה את תכנית הלימודים הרגילה, קשה ביותר לשלב בצפי המינויים גם מורים הפתוחים למגמות ולגישות חדשות בתחום המדע והתאוריה. יש לתת את הדעת למצב זה.

23. פעמים רבות מינויים של מורים חדשים ניתנים לתלמידים בוגרי אותו המוסד כמעין "גידול פנימי". בארצות אחרות מקובל המעבר מאוניברסיטה לאוניברסיטה בשלב הלימודים המתקדמים, וכך נחשפים הסטודנטים לגישות ולשיטות שונות. הזמנת מרצים אורחים לסמינרים ולשיעורים מקלה במידה מסוימת מצוקה זו.

24. על פי הפרסום של הוועדה מטעם המל"ג בסקירת המצב של שנת 2012, היה באוניברסיטה העברית שוויון מגדרי בסגל המורים. באוניברסיטאות האחרות הייתה עדיפות מובהקת לגברים על פני נשים. ראוי לשנות מציאות זו.

25. קיימת תופעה של נשירת תלמידים מלימודי התואר הראשון. לדעת הוועדה מטעם המל"ג, ייתכן שהסיבה לנשירה היא סף קבלה נמוך שקבעו האוניברסיטאות, ולכן יש לתלמידים המתקשים לעמוד בדרישות החוג וברמת הלימודים הגבוהה, ונושרים. על כן ייתכן שהעלאת רמת הקבלה תצמצם את תופעת הנשירה בלימודי התואר הראשון.

26. הוועדה שמעה בחיוב את דעת ועדת המל"ג על הצורך להוסיף יועץ לסטודנטים

לכל דרג לימודים. כמו כן הביעה ועדת המל"ג את החיוב שבהקמת ארגוני בוגרים ועל קיום קשר עם בוגרי החוגים.

27. צוינה הדעה של ועדת המל"ג כי התשתית להוראה באוניברסיטאות (כיתות, מעבדות ובעיקר ספריות) אינה אחידה. הוועדה מטעם האקדמיה (שעניינים הקשורים באיכות ההוראה לא נכללו בסמכויותיה) נמנעה מלדון בעניין זה, אבל חברים בה הביעו משאלה לשפר את שירות ההשאלה הבין-ספרייתי.

28. הוועדה תומכת בהקמת מאגר נתונים על עבודות גמר בתואר השני ועבודות דוקטור שהן בתהליך של כתיבה במוסדות בישראל, ואולי גם רשימה של עבודות דוקטור שהן בתהליך של כתיבה באוניברסיטאות בחו"ל.

לסיכום:

מצב ההוראה והמחקר בתחום הארכאולוגיה באוניברסיטאות ישראל הוא בדרך כלל מתקדם, ויש מקום לסיפוק ולהערכה חיובית. עד כמה שניתן להשוות מצבנו בתחום זה למקובל בחו"ל, אפשר לומר שהוא אינו נופל ממנו. עם זאת יש נושאים מרובים הראויים לתיקון ולשיפור. נושאים אלה שנמנו למעלה דורשים מאמץ נוסף של החוגים לארכאולוגיה, של האוניברסיטאות ושל מדינת ישראל בכלל.

תקציר הפרק השני: מצב המחקר הארכאולוגי

תחום המחקר קשור במידה רבה גם בפעילות האקדמית שנסקרה למעלה, אבל יש לו ייחוד משלו. בתחום זה פעילה במיוחד רשות העתיקות (עד להקמתה בשנת 1989 – אגף העתיקות במשרד החינוך והתרבות), שהיא המעסיק הגדול בתחום והמבצע הגדול בו.

הדיונים בוועדה, בוועדת המשנה, במפגש עם חוקרים צעירים ובמפגש הציבורי עסקו – לצד התחומים הוותיקים של מדע הארכאולוגיה – בשני תחומים עיקריים: האחד הוא ניצול טכנולוגיות חדשות בארכאולוגיה מתחום המדעים המדויקים, מדעי הטבע ואף מדעי החברה, והשני הוא הכמות, האופי והאיכות של מחקרים ארכאולוגיים ומצב הפרסומים המדעיים. הדיון עסק גם באפשרות הפרסום בטכנולוגיות אלקטרוניות.

על פי החוק, עתיקה היא אתר או חפץ שזמנם עד 1700 לספירה. בפועל, אם מתגלים שכבות וממצאים מאוחרים יותר – עד לפני הקמת המדינה – הטיפול בהם זהה לטיפול בממצאים העתיקים.

א. הארכאולוגיה, מדעי הרוח, מדעי הטבע והמדעים המדויקים

הארכאולוגיה עוסקת בתחומים השונים של חקר העבר והיא שייכת לקבוצת "המדעים ההיסטוריים". לעומת השנים הראשונות שבהן הארכאולוגיה נחשבה בעיקר כלי עזר של ההיסטוריה או כלי הבא לאייר את כתבי הקודש והטקסטים הקלאסיים, כיום משמשת הארכאולוגיה כלי מרכזי לשחזור התרבות האנושית. היא חושפת תרבויות שקדמו לעידן הכתב, עוסקת בהתפתחות האדם ובנופי חייו ומקדישה עצמה לתחומים שאין אליהם גישה מן הכתובים, דוגמת חזותם הפיזית של האנשים בתקופות הקדומות, כלכלתם, תרבותם ואורחות חייהם. הארכאולוגים נזקקים לשימוש בכלים מתחום מדעי הרוח והחברה, ומנגד עבודתם תורמת לפיתוחם של תחומים אלה. להלן כמה מנושאים אלה:

1. פלאוגרפיה: חקר הכתובות העתיקות שהתגלו בארץ החל מן האלף השני לפני הספירה הוא חלק חשוב במחקר הארכאולוגי. בארץ התגלו כתובות רבות בעברית, ארמית, שומרנית, ערבית, יוונית, לטינית ועוד. הכתובות הן מן הממצאים החשובים ביותר המתגלים בחפירות, אך מחקרן חורג בדרך כלל מעיסוקיהם של החופרים עצמם והוא נתון בידי אפיגרפים ופילולוגים המצויים בנושא. חקר הכתובות תרם הרבה לחקר תולדות הכתב, להתפתחות הלשונות ולמסקנות פילולוגיות והיסטוריות. מקום מיוחד נודע לממצאים על גבי קלף, דוגמת מגילות ים המלח, ולפפירוסים המאפשרים מבט אל חיי היום-יום, דוגמת הפפירוסים ממדבר יהודה והפפירוסים מניצנה ומפטרה, המאירים את חיי היום-יום בתקופה הביזנטית.

2. חקר האדריכלות הקדומה: למחקר המשווה של בניינים ערך מיוחד בחקר ההתפתחות העירונית לאורך ההיסטוריה ובלמוד סוגי המבנים השונים (בתי מגורים, מקדשים, ביצורים ועוד) בתקופות השונות. מחקר השוואתי בין הממצא כאן לממצא בארצות שכנות במזרח העתיק, בעולם הקלאסי ובימי הביניים מסייע ללימוד ההתפתחות של הארכיטקטורה הקדומה בארץ.

3. חקר האמנות הקדומה: חוקרים ישראלים תרמו הרבה להבנת האמנות הפרהיסטורית ולניתוח יצירות אמנות מן התקופה הכנענית ותקופת הברזל. בתקופות המאוחרות יותר בולט חקר ציורי הקיר מימי הורדוס וכן חקר העיטור האדריכלי והפסיפסים לאורך התקופה ההלניסטית, הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה. מחקרים רבים עוסקים באמנות היהודית ובקשריה למקורות הכתובים, באמנות הנוצרית בתקופה הביזנטית ובאמנות המוסלמית.

4. נומיסמטיקה: חקר המטבעות הקדומים הוא נושא מחקר בזכות עצמו, שיש בו תרומה הן לקביעת הכרונולוגיה של האתרים והשכבות שבהם התגלו המטבעות הן לבחינת צדדים פוליטיים, כלכליים ואמנותיים הבאים לידי ביטוי במטבעות. חוקרים ישראלים תרמו רבות למחקר זה.

5. ישראל נמצאת במקום מתקדם יחסית בתחום השילוב בין הארכאולוגיה למדעים המדויקים (דוגמת ארכאומטרייה ומיקרוארכאולוגיה) ומדעי החיים (פלאובוטניקה, ארכאוזואולוגיה ועוד). חלק נכבד בהתקדמות זו יש לשיתוף הפעולה בין מרכז קימל לארכאולוגיה במכון ויצמן, שהוא מן המובילים בעולם בתחום, לבין חלק מן האוניברסיטאות.

תחומי השילוב של המדעים המדויקים בארכאולוגיה הם מגוונים ביותר. פניות של ארכאולוגים לצורך זיהוי ובידור שרידי אדם, צומח וחי נעשות כבר עשרות שנים. נפוץ מאוד הוא משלוח חומרים אורגניים לצורך מדידת תאריכים בבדיקת פחמן 14. הבדיקות נעשות תמורת תשלום או במסגרת שיתוף פעולה מדעי. כבר לפני שנים אחדות גדל חלקם של המדעים המדויקים במחקר הארכאולוגי, והיום הם חלק לא נפרד מכל חפירה ארכאולוגית. מעקב אחרי שרידי DNA ולימוד הטכנולוגיות העתיקות הפכו לחלק לא נפרד מן הפרסום המדעי. אוניברסיטאות שונות מחזיקות מעבדות ומומחים בתחומים שונים, ויש שיתוף פעולה מחקרי בין המוסדות. המוסד המוביל הוא כאמור מרכז קימל לארכאולוגיה שבמכון ויצמן.

אבל לצד ההישגים המרובים יש גם נקודות תורפה. השימור המדעי של האתרים רחוק מלהשביע רצון. שימוש באמצעי חישה מרחוק (מעקב אחרי קירות או חללים בתת־הקרקע ללא חפירה) עדיין אינו מפותח בארץ במידה מספקת. בדיקות גיל בשיטת פחמן 14 מבוצעות אף הן בעיקר בחו"ל. החסר הבולט ביותר ורב הסכנות הוא העדרו של מחקר אנתרופולוגי-פיזי. החוק הקובע כי עצמות אדם אינן בבחינת עתיקות ויש להעבירן מיד למשרד הדתות לצורך קבורה מונע מחקר

של ממש בתחום זה. התנגדות, לא אחת תוך גילוי אלימות, מצד חוגים חרדיים מונעת בדיקת קברים עתיקים ופוגעת פגיעה חמורה בתחום מרכזי של המחקר. חברי הוועדה תמימי דעים בדבר הנזק הגדול שגורם מצב זה למחקר בישראל. הוועדה קוראת לשינוי המדיניות הכובלת את המחקר האנתרופולוגי-פיזי. עד אז יש לחפש הסדר שיעודד את שילוב המחקר גם במצב הקיים.

6. ניכר הצורך בהגדלת מימון המחקר הארכאולוגי, וקרן יד הנדיב עושה רבות בתחום זה, אבל עדיין חומר רב נותר ללא עיבוד ראוי. יש להגדיל את מספר החוקרים והעובדים, לצייד את המעבדות ולחזק את הצוות המקצועי.

7. השימוש והתלות במדעים המדויקים מותנים בין היתר גם באופי האתרים. במחקר באתרים פרהיסטוריים או היסטוריים קדומים התלות במדעים היא מכרעת. לעומת זאת בחפירות רחבות היקף מן התקופות המאוחרות יחסית ובאתרים שיש עליהם מידע היסטורי רב, התלות היא קטנה יותר. כתובת מתוארכת או מטמון מטבעות שהתגלה במבנה מיייתרים את הצורך בבדיקות פיזיקליות לצורך תיארוך המבנה. עם זאת גם באתרים מאוחרים יש חשיבות עליונה לבדיקות אנתרופולוגיות, זואולוגיות, בוטניות ועוד כדי לשחזר את נופי הארץ הקדומים, משך החיים, הרכב המזון, היכולת הטכנולוגית, היבוא והמסחר ואף רעידות האדמה והמגפות.

8. הוועדה התרשמה מן הצורך לשלב את המדעים המדויקים במחקר הארכאולוגי. עם זאת יש לזכור כי חפירות מרובות (בעיקר חפירות הצלה) הן מצומצמות בהיקפן ומוגבלות בזמן, ולא תמיד אפשר וראוי לקיים בהן בדיקות נרחבות ויקרות.

9. ראוי לעודד סריקה של אתרים רחבי ידיים באמצעים גאופיסיים של חישה מרחוק. בדיקה זו, הנערכת לפני החפירה, הוכיחה עצמה במיוחד באזורים חוליים ופחות מסולעים והנחתה את החוקרים בבחירת שטחי החפירה.

10. ניכר החסר במוסד או מרכז לפניות של הארכאולוגים בנושאים של בדיקות מדעיות. יש בארץ ובחו"ל מעבדות המספקות שירותים תמורת תשלום, אך אין מקום מרכזי שאליו יכולים החופרים לפנות. מרכזים ממין זה קיימים בחו"ל.

ב. איכות החפירות והפרסומים הארכאולוגיים

1. היקף העבודה הארכאולוגית בארץ ככלל הוא רחב ומרשים. חפירות רבות (כ- 80%) הן חפירות הצלה קטנות היקף (הקשורות בתכניות בנייה ושחרור שטחים), ואחרות הן רחבות היקף ונמשכות שנים רבות. את החפירות הגדולות עורכים בדרך כלל מוסדות אקדמיים בארץ ובחו"ל.

2. אף על פי שאין בנמצא מדד אובייקטיבי, ההתרשמות היא שכדרך כלל, מבחינה מקצועית, הרמה בארץ גבוהה.

3. על פי נתוני רשות העתיקות, מספר החפירות הממוצע בשנים האחרונות הוא כ-350 חפירות בשנה - מהן כ-280 חפירות הצלה וכ-70 חפירות יזומות של מוסדות אקדמיים מוכרים בארץ ובחו"ל. נוסף על כך מתבצעים מדי שנה כ-50 סקרים נושאים ואזוריים. הפירוט המוצג, גם בצורה גראפית, בגוף הדוח (להלן עמ' 47-48) מראה כי המספר הגדול של החפירות הוא באתרים שמן התקופה ההלניסטית (סוף המאה הרביעית לפני הספירה) ועד הכיבוש התורכי של ארץ ישראל (1517). חפירות רבות חשפו שרידים מן התקופה שעד הקמת המדינה. מספר החפירות הפרהיסטוריות הוא יציב (סביב 10-14 מדי שנה). מספר מועט של חפירות הן חפירות תת-ימיות.
4. את החפירות היזומות מבצעים בעיקר גופים אקדמיים מן הארץ ומחו"ל. האתרים ושאלות המחקר נקבעים על פי עניינו המדעי של החופר. פעמים רבות מתקיים שיתוף פעולה של חוקרים מחו"ל עם מוסדות אקדמיים בארץ או עם רשות העתיקות. רשות העתיקות בודקת את יכולתו המדעית של מבקש הרישיון ושל המוסד האקדמי מטעמו הוא פועל ואת היכולת לממן את המפעל (כולל שימור, עיבוד החומר ופרסום) וההחלטה אם ליתן רישיון היא בידי מנהל הרשות בהתייעצות עם המועצה לארכאולוגיה.
5. לאחר מתן הרישיון ניתן בדרך כלל אמון מלא בחופר ואין התערבות בשיקוליו, אלא אם הוא חורג מן התחומים שאליהם מתייחס הרישיון, או שיש חריגה בשיטות העבודה (דוגמת שימוש לא אחראי בכלים מכניים).
6. האתיקה המקובלת היום היא שאין חופרים אתר למלוא שטחו (אלא אם מדובר באתר קטן או במבנה דוגמת כנסייה, מסגד או בית כנסת), כדי לאפשר בקרה של המסקנות בידי חוקרים בעתיד. הוועדה מברכת על גישה זו.
7. אופי האתר משפיע על מידת הדיוק של הטיפול בממצאים. יש חפירות המבוססות על סינון כל העפר העולה מהחפירה והעבודה נעשית בכלים המאפשרים דיוק מרבי. בחפירות רחבות היקף (למשל לצורך הכנתו של אתר לתיירות) העבודה היא על פי רוב דקדקנית פחות, והניפוי המלא של כל העפר יאריך חודשים ואף שנים והוא אינו מעשי.
8. תופעה ההולכת ונעשית נפוצה היא שימוש בכלים מכניים כבדים בחפירה. אין הכוונה לפינוי שפכים, שעל כך אין עוררים, אלא לפעולות הקשורות בחפירה עצמה. יש סכנה שחופר ייעזר בכלים מכניים כדי להסיר בקצב מהיר שכבות עליונות על מנת להגיע לשכבות ולתקופות העומדות במרכזו מחקרו. חברי הוועדה סבורים שיש לגבש אתיקה מחייבת בתחום זה.
9. לצד החפירות נעשים בארץ סקרים רבים של שרידים הניכרים על פני השטח. האגודה לסקר ישראל הוקמה בשנת 1964, ועם הקמת רשות העתיקות הפכה האגודה לחלק מן הרשות. הסקר מאפשר ראייה מרחבית, וחשיבותו עולה ככל

שמתרבות פעולות הפיתוח והבנייה באזורי הארץ השונים. מרובים גם סקרים אזוריים על פי העניין של חוקרים יחידים. עד עתה הוצגו לציבור בדפוס 48 מפות סקר (כל מפה כוללת משבצת שטח של 10x10 ק"מ). לאחרונה פורסמו כל הסקרים שנערכו בארץ בפרסום אלקטרוני באתר הסקר של רשות העתיקות וכן סקרים שלא יצאו בדפוס. יש מפות שהן בשלבי הכנה וכמוהם סקרי חירום באזורי פיתוח. לדעת חברי הוועדה, ראוי להשקיע מאמצים ולהשלים את הסקר השיטתי של הארץ כולה.

10. הוועדה מציינת את הנוהל המעודד איסוף חומר אורגני ולא אורגני לצורך בדיקות מעבדה. הוועדה ממליצה על ריכוז תוצאות הבדיקות הללו וכן של תוצאות בדיקות גאופיזיות ונתוני שטח אחרים ב"בנק נתונים" שיעמוד לרשות החוקרים בארץ ובחור"ל.

11. המציאות שבה חוקר שקיבל רישיון חפירה ממשיך בעבודתו ללא פיקוח של ממש וזוכה לאמון מלא של הרשויות – אינה חפה מסיכונים. יש להקפיד בהכנת החוקרים ובמיוחד כאשר מדובר בחוקרים מחו"ל, שהם בעלי תואר כנדרש אך לא תמיד הם בעלי רקע מספק בחפירה ובארכאולוגיה של הארץ.

12. למרות ההתקדמות הרבה בפרסום דוחות סופיים של חפירות, חפירות רבות טרם פורסמו, או שפרסומן לוקה בחסר. קצב הפרסום של חפירות גדולות הוא בדרך כלל אטי ביותר (קצב העבודה מותנה במידה רבה ביכולתם הכלכלית של החוקרים להעסיק בהכנה לפרסום צוות ראוי של עוזרי מחקר).

13. חלק מן החפירות (בעיקר חפירות הצלה) הן בעלות היקף קטן. לדעת הוועדה ראוי לאמץ את המדיניות המעודדת פרסומים מהירים בעיתונות האינטרנטית (במיוחד בביטאונים המתאימים של רשות העתיקות, בעברית ובאנגלית).

14. בעיה מרכזית בארכאולוגיה היא שהחפירה הסטרטיגרפית עצמה היא גם הרס של האתר והשרידים. בניגוד למדעי הטבע, שבהם ניסוי אינו מקבל תוקף אלא אם כן חזרו עליו פעמים אחדות, תלותם של הארכאולוגים בכושרו ובאמינותו של החופר היא מוחלטת. החשש אינו מפני הטיה ביודעין של התוצאות כדי שתהלומנה דעות והנחות מוקדמות של החופר (אם כי לא מן הנמנע שתיעשינה הטיות שכאלו) אלא בעיקר בגלל מסקנות מוטעות שהחופר הגיע אליהן בבלי דעת. החטאה בשיוך של מטבע או כלי חרס לשכבה הנכונה למשל עלולה להביא למסקנות מוטעות. על כן יש חשיבות עליונה לפרסום מלא של פרטי הממצא ושל נסיבות גילויו. על הפרסום להיות מלווה בתכניות שטח מפורטות, בהצגת גבהים, חתכים ובשפע תצלומים.

15. פרסום נאות כולל את תיאור החפירה: הממצאים האדריכליים, סדר השכבות (סטרטיגרפיה), ניתוח הממצאים הניידים (דוגמת כלי חרס, מטבעות, כלי צור וכלי אבן ומתכת) ושיוכם לשכבות המתאימות. במקום שאפשר, ראוי להוסיף דיון

בהיסטוריה ובתרבות של התקופה הנחשפת בחפירה. הדוח מלווה בתכניות שטח, בחתכים ובתצלומים מרובים. לעתים הפתרון הוא במאמר או במונוגרפיה באחד מכתבי העת, אבל כאשר מדובר בחפירה רחבת היקף, מונה הדוח בדרך כלל כרכים אחדים. פרסום רחב היקף מחייב שילוב של חוקרים מתחומים שונים וכן מומחים בגרפיקה ממוחשבת. עלות החזקת הצוות וההדפסה היא גבוהה ביותר, והדבר גורם לעיכובים בפרסום. הפרסומים (בדרך כלל באנגלית) נעשים לרוב בהוצאות אוניברסיטאיות ובמקרים רבים בהוצאה לאור של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, הפעילה מאוד בתחום זה. אנשי רשות העתיקות מפרסמים בדרך כלל בסדרת פרסומי רשות העתיקות.

16. הקושי הכלכלי קובע כאמור במידה רבה את קצב הפרסום. חוקרים מטעם רשות העתיקות מקבלים בדרך כלל הקצאת זמן נדיבה לכתובה וכן סיוע טכני, אלא שלא תמיד הזמן מספיק, ועל החוקר לשוב לעבודתו השוטפת. חוקרים מרבים להיעזר בקרנות תחרותיות, או לעתים באנשים פרטיים ובמוסדות. איתור המקור למימון הפרסום דורש מאמץ וזמן מצד החוקר הראשי, והכנת בקשה לתקצוב גוזלת הרבה מזמנו של החוקר. על פי רוב אין הסכומים המתקבלים מספיקים, ולעתים נעצרת העבודה על הדוח הסופי לתקופת זמן ממושכת. יש לתת את הדעת על מצב דברים זה.

17. ניסיונות לקיים רגולציה במבנה הדוח המדעי צולחים חלקית. רשות העתיקות חיברה מסמך הקובע קריטריונים מינימליים לדוח מדעי (אף שהחוקר רשאי, ומוזמן, להוסיף עליהם כרצונו). אלה מכוונים בעיקר לחפירות הצלה מצומצמות בהיקפן. יש אפשרות לפרסם את הממצאים בדרך אינטרנטית ולהפיץ את החומר אפילו בטרם נשלמה העבודה. הדברים קשים יותר כאשר מדובר בדוח רחב היקף.

18. נוהג מקובל (ומחייב) הוא פרסום דוח זמני קצר על ממצאי החפירות, קרוב ככל האפשר לסיום עונת החפירה. עיקרי הדברים מועברים לקוראים גם דרך מאמרים המתפרסמים בבמות מקצועיות או פופולריות למחצה ובספרים בעלי אופי פופולרי. בפרסומים פרלימינריים אלה מציג החוקר את עיקר ממצאיו, גם בעזרת תרשימים ותצלומים. פרסומים אלה מביאים את עיקר הממצא והתובנות ההיסטוריות והתרבותיות גם בטרם הושלם דוח החפירות. כך מקבלת הקהילה המדעית מידע רב חשיבות על התגליות החדשות עוד בטרם נדפסו הדוחות הסופיים.

תקציר הפרק השלישי: חברה, מורשת וארכאולוגיה

הוועדה עסקה בעניינים אחדים הקשורים במעמדה של הארכאולוגיה בתרבות הישראלית. לצד המליאה התקיימו הדיונים בוועדת המשנה לענייני חברה וארכאולוגיה וכן במפגש הציבורי. נערכו פגישות עם מנהל רשות העתיקות דאז שוקה דורפמן ז"ל ועם אמיר גנור, ראש היחידה למניעת שוד, וד"ר יובל ברוך, ארכאולוג מחוז ירושלים. כמו כן נפגשה הוועדה עם מנהל רשות הטבע והגנים מר שאול גולדשטיין ועם עוזריו: אדריכל זאב מרגלית, המופקד על תחום הארכאולוגיה ברשות, ד"ר צביקה צוק ומר יובל פלג, ראש מחלקת התכנון ברשות. כמה חברים נפגשו עם מר ראובן פינסקי, ראש מנהל הפיתוח של אתרי מורשת במשרד ראש הממשלה. בנושא אוספים וסחר בעתיקות נפגשו חברי הוועדה עם גב' מיכל דיגי-מנדלס, והם דנו במכתבו (שנכתב לפי בקשת הוועדה) של מר גדעון ששון, אספן ובעל חנות לאמנות עתיקה.

בדרך הטבע גלשו הדיונים לעניינים השנויים במחלוקת דוגמת הניצול, או אי-הניצול, של הארכאולוגיה למטרות פוליטיות וקידום תכניות התיישבות. עלתה בעיית השימור של שרידים בעלי ערך תרבותי כללי כנגד הציפיות של אנשים פרטיים או רשויות לנצל את הקרקע לצורכי פיתוח. בעניינים אלה לא תמיד היה אפשר להגיע לניסוחים המקובלים על דעת כל חברי הוועדה, ועל כן יוצגו לעתים עניינים השנויים במחלוקת מבלי שיצוינו החלטה או סיכום.

א. מבוא

1. מאז הקמתה של "חברה יהודית לחקירת ארץ ישראל", לימים החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, לפני יותר ממאה שנה, הפכה הארכאולוגיה למקצוע המזוהה עם העשייה הציונית בארץ. גילויים דוגמת חשיפת בית הכנסת העתיק של בית אלפא (1929) או מערכות הקבורה בבית שערים עוררו התרגשות בציבור – מה גם שנחפרו בידי חוקרים יהודים. הכינוסים השנתיים של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה עוררו עניין גדול בציבור, וממצאים צוינו בעיתונות וברדיו. פרסומי החברה כוללים ספרים, עיתון מקצועי רב יוקרה באנגלית ועיתון פופולרי למחצה בעברית.

בד בבד קמו גופים נוספים המקדישים מקום רב להצגת הארכאולוגיה לפני הציבור, דוגמת החברה להגנת הטבע, רשות הגנים הלאומיים, לימים רשות הטבע והגנים, וכן נעשות פעילויות שונות, כמו פעילות במוזיאונים והדרכות וסיעורים מטעם גופים המקיימים סיעורים והדרכה מנימוקים כלכליים ואף חינוכיים או פוליטיים. חומר על החפירות ועל האתרים מוצג גם באינטרנט.

2. מקום מרכזי בעשייה הארכאולוגית היה למחלקת העתיקות של ממשלת המנדט, אשר עם קום המדינה הפכה לאגף העתיקות והמוזיאונים, אחד מאגפי משרד החינוך. שינוי רב ערך חל בשנת 1989 עם הקמת רשות העתיקות בניהולו

של מר אמיר דרורי. מאז שנת 2000 שימש בתפקיד מר שוקה דורפמן ז"ל עד לפטירתו בשנת 2014. הרשות היא הגוף המרכזי ובעל הסמכויות בביצוע העבודה הארכאולוגית בישראל.

3. במקביל עבדו בארץ גופים נוספים דוגמת בית הספר הבריטי לחקירת ארץ ישראל, מכון אולברייט האמריקאי ובתי הספר של המסדרים הפרנציסקני והדומיניקני. גופים אלה מחזיקים כתיבי עת והוצאות ספרים רבי חשיבות משל עצמם.

הפן הכלכלי-תיירותי הפך למרכיב מרכזי בתכנון וביצוען של חפירות באתרים גדולים (דוגמת קיסריה, חצור, בית שאן וציפורי). ביצוע מפעלים אלה (אך לא של פרסומם המדעי) הוא במימון ממשלתי או עירוני. המניע העיקרי הוא כלכלי (פיתוח מרכזי תיירות ופיתוח בעיית תעסוקה). במסגרת זו מוצגים לציבור אתרים מרהיבים, יהודיים ולא יהודיים.

4. כמו כן מורגשת ואף מתגברת המגמה לרתום את הארכאולוגיה לצרכים לאומיים או דתיים. הדבר מנוגד למטרות המקובלות על מרבית החוקרים הרואים בארכאולוגיה כלי לחקירה ולהצגה של התרבויות השונות בארץ, החל בעידן הפרהיסטורי וכלה בעידן המודרני, מבלי לתת עדיפות ל"אתרים יהודיים" דווקא. מנגד מתחזקת המגמה המדגישה את הארכאולוגיה כמכשיר להוכחת הנוכחות היהודית (וכפועל יוצא הבעלות היהודית) בארץ ישראל. דוגמה לכך היא החלטת הממשלה להקצות סכומים לטיפוח "אתרי מורשת", אלא שברשימה זו אין מקום לאתרים לא יהודיים, אפילו אם ערכם להבנת פני הארץ ותרבויות העבר הוא גדול ביותר. על עניינים אלה ראו גם להלן.

ב. שימור אתרים ארכאולוגיים ובעיית שוד העתיקות

1. הוועדה שמעה בדאגה סקירה על הרס שנגרם לאתרים ולמצאים בידי שודדי עתיקות. השודדים מגיעים משני צדדיו של הקו הירוק. השמירה על אתרי העתיקות היא בידי רשות העתיקות, אשר הקימה מערך משוכלל כדי להילחם בתופעה זו. ניכרת הקלה רבה, אך ההצלחה, לפי שעה, עדיין מוגבלת בלבד.

2. כדוגמה הציגו ד"ר עוזי דהרי, סגן מנהל רשות העתיקות, ומר אמיר גנור, ראש היחידה למלחמה בשוד, את סיכומי שנת 2010, שנבחרה כדוגמה מייצגת. בשנה זו התגלו 223 מקרי שוד, ויש להניח כי מספר דומה של מקרים טרם אותר. רוב הפעולות הן באזור השפלה. היעדים המועדפים הם מערות קבורה ומערות מסתור מימי מרד בר כוכבא. החוליות שחודרות לארץ מדלגות בלילות מאתר לאתר. הנזק לאתרים ואבדן הממצאים הם בלתי הפיכים.

באותה שנה נתפסו 21 חוליות שוד. רוב השודדים, כ-70%-80%, הם ערבים הבאים מעבר לקו הירוק וערבים ישראלים. כ-20% הם יהודים ישראלים, חלקם מאתרים ממצאי מתכת בעזרת מגלי מתכות. מדי שנה נתפסים מאות שודדים,

בעיקר אנשי השטח ולא מפעיליהם. ישראלים מלקטים גם פריטים אדריכליים לצורך מכירה (בעיקר כעיטור לגינות).

3. בעיה חמורה היא הברחת עתיקות לישראל וממנה חזרה. מאחר שישראל היא המדינה היחידה במרחב הים התיכון שבה סחר העתיקות הוא חוקי, ומאחר שהשווקים באירופה (בעיקר בלונדון) ובארצות הברית דורשים מסמכים המספרים על תולדות הפריט הנמכר (אם הוא מאוסף משפחתי, שאז מכירתו חוקית), הופכת ישראל למרכז של הלבנת עתיקות. עתיקות שדודות מן הארץ מוברחות לאזור הסחר החופשי בדובאי, נרכשות בידי סוחרים ישראלים, בעיקר ממזרח ירושלים, ולאחר שכביכול נקנו כחוק הן נשלחות למחסני טרנזיט בלונדון עם "תעודת כשרות" המעידה על רכישה חוקית. מכאן הן מוחזרות לישראל. בשלב זה מכירת העתיקות היא חוקית עם תעודת מקור מישראל. לרוע המזל, ישראל אינה תתומה על האמנה הבין-לאומית המגבילה את המסחר אם אין מסמך מכירה מארץ המקור. עולה שגם ארונות קבורה מצריים נמכרים בארץ על פי חוק. צוין מקרה שבו מטוס פרטי שימש להברחת עתיקות והקל את תהליך ההברחה.

הערה: לאחר השלמת הדוח התברר כי בשנה האחרונה (2014) ננקטו צעדים חלקיים נגד הסחר הבלתי חוקי והלבנת העתיקות שנזכר למעלה, דבר שהביא גם לשיפור מעמדה של מדינת ישראל בעולם בתחום זה.

4. בעיה זו עשויה לכאורה לבוא על פתרונה אם תתקבל ההצעה לבטל בחוק העתיקות את ההיתר לסחר בעתיקות, כפי שעשו מדינות אחרות במרחב הים תיכוני (אף על פי שגם בארצות אלו נמשכות פעולות השוד וההברחות במידה ניכרת). אלא שצעד זה, שכבר הוצע בעבר, לא עמד כנגד חוקי היסוד חופש העיסוק וכבוד האדם וחירותו. יש קושי בקיום איסור גורף על סחר בעתיקות, שכן יש אספנים ותיקים המחליפים או מחדשים את האוסף שברשותם. יש בארץ כתריסר חנויות המורשות במכירת עתיקות וחפצי אמנות עתיקה והעושות זאת כחוק. הבעיה היא בסוחרים המעידים על כל ממצא שבא לידיהם כאילו הוא רכוש משפחתי. חברי הוועדה נחלקו בעניין: היו שתמכו בשינוי חוק העתיקות ואחרים סברו כי הפתרון הוא בפיקוח נאות ובאכיפה לא מתפשרת של החוק הקיים. הוזכרה הסכנה כי "פתיחת" חוק העתיקות לשינויים עלולה להביא לשינויים לא רצויים באופיו מצד קבוצות לחץ פוליטיות או כלכליות.

5. מסתמנת ירידה אטית במספר הסוחרים (בעת כתיבת הדוח פעילים כשישים סוחרים). בפועל יכול סוחר למכור חפץ מסוים הרשום כחוק בידי מפקחי רשות העתיקות ולשלב במקומו חפץ הדומה לו מאוספיו הלא חוקיים במקום החפץ שנמכר. הפתרון לכך עשוי לבוא מהכללת כל החפצים ברישום אלקטרוני, כולל תצלומים אלקטרוניים, אלא שזוהי גזרה קשה על הסוחרים, במיוחד כשמדובר באלפי חפצים קטנים ומטבעות, ולטענתם לא יוכלו לעמוד בה.

6. היחידה למניעת שוד מונה כעשרה עובדים, כולם קצינים מנוסים מיחידות השדה. הם נהנים מסמכויות חוקיות ומשתפים פעולה עם צה"ל, עם משמר הגבול ועם המשטרה. כמו כן מסייעים בידם מפקחי עתיקות ומתנדבים מרובים. היחידה מציבה מארבים וזוכה להצלחה, אבל עדיין מקרי השוד קורים בקצב מדאיג. יש צורך בפיקוח גם על שוד תת-ימי בידי דייגים וצוללנים חובבים. ראוי לחזק פעולה זו (אולי גם בתגבור של אמצעים טכנולוגיים).
7. מאז 2002 מוגדר שוד העתיקות "פשע" ולא "עוון". זו התקדמות חשובה המאפשרת הטלת עונשים כבדים על עבריינים. אך בפועל גזר הדין הכבד ביותר שניתן עד עתה הוא מאסר של שנה ורבע (ההכנסות משוד יכולות להגיע למאות אלפי שקלים, והסתכנותם של השודדים היא אפוא כדאית). הוועדה סבורה כי ראוי להחמיר בענישה על שוד עתיקות.
8. המצב בשטחי הגדה המערבית (אזור שהוועדה לא עסקה בו) הוא קשה ביותר. בשטחי C (באחריות ישראל) פועל הצבא, שאינו בנוי ואינו פנוי לתפקיד זה. המשטרה הפלסטינית (בשיתוף עם ישראל ועם האיחוד האירופי) עושה רבות בעניין, אך אין די בכך.
9. גב' מיכל דייגי-מנדלס, אוצרת ראשית לארכאולוגיה במוזיאון ישראל (בעת דיוני הוועדה), סקרה את מדיניות המוזאון. כיום נמנעים מהצגת חפצים שמקורם אינו ידוע, ואין רוכשים עתיקות אלא במקרים נדירים מאוד ובשיתוף עם רשות העתיקות. עיקר המוצגים החדשים באים מחפירות מסודרות. אלא שמוזיאון ישראל אינו מוכרז בחוק כמוזאון לאומי, ויש תחרות קשה בין המוזאונים. סביר להניח כי אם יוקמו (כמקובל בעולם) מוזאונים מקומיים שהם חלק לא נפרד מן הסיור באתרים (דוגמת דלפי או אולימפיה ביוון), תהיה להם זכות קדימה בבחירת המוצגים המתגלים באתר.
10. מדיניות רשות העתיקות (שאותה הציג ד"ר עוזי דהרי) היא הימנעות מרכישת עתיקות מידי סוחרים אלא במקרים נדירים ביותר (דוגמת קטעי מגילות שאם לא יירכשו אפשר שייעלמו מעיני החוקרים). סוחרים מנצלים לפעמים את תמימותם של חוקרים, הששים לפרסם עתיקה שהוצגה בפניהם בכתב עת מקצועי, כי בכך הם מעלים את מחירה בשוק העתיקות. קיימים כתבי עת הנמנעים מפרסום חומר שאינו מחפירה או מאוסף מוכר. הסכנה במדיניות זו היא שממצאים רבי ערך למחקר לא יגיעו לידיעת החוקרים.
11. קיימת תופעה קשה של זיופי עתיקות. לעתים הזיופים הם מתוחכמים, אך קשה להוכיח עובדה זאת משפטית. הנזק שאפשר שייגרם למדע מן הזיוף הוא גדול.
12. מקור נוסף של עתיקות לא רשומות הן עתיקות המצויות בידי אנשים פרטיים (לעתים מוצגים בגינות נוי או בוויטרינות בבתים פרטיים) מבלי שייבדקו וייכללו ברשומות רשות העתיקות.

13. המשפטן פרופ' אביעד הכהן האיר הארות משפטיות בעניין חוק העתיקות והסחר הלא חוקי. הוא הדגיש כי לא בחקיקה עיקר הבעיה אלא באכיפה. רבות הדוגמאות של החמרת סעיפי הענישה בתחומים שונים (סחר בבני אדם, סחר בסמים וכולי), אבל ללא אכיפה נאותה המציאות אינה משתנה, כיוון שמדובר בסכומי כסף גדולים. לפיכך יש להבהיר את חומרת הנזק בפני השופטים על מנת שיחמירו בענישה. גם חופש העיסוק אינו מקודש, ואפשר לשאת פגיעה מסוימת בחוק זה על מנת למנוע תופעות לא חוקיות (עובדה היא שרוב מדינות העולם אסרו על סחר בעתיקות). אפשר להוסיף תקנות הסותמות פרצות בחוק ומניעת ההברחות החוקיות לכאורה (ראה למעלה סעיף 3) דרך הסכמים בין-לאומיים והעלאת המכסים.

14. לעניין האחרון העיר אמיר גנור כי ישראל נמנעה מחתימה על האמנות הבין-לאומיות מטעם אונסק"ו בעניין סחר בעתיקות ובערכי מורשת שנחקקו בשנים 1958 ו-1970. בהעדר חתימה אין אפשרות למנוע יבוא לישראל. לישראל יש שם רע בעולם בתחום זה. הערה: לאחר השלמת הדוח נמסר מן היחידה למניעת שוד כי בשל התקנות החדשות (2014) בתחום זה בארץ, חל שינוי לטובה גם במעמד ישראל בעולם.

15. חברים בוועדה תמכו ככלל בצורך לחזק את הפיקוח על הסחר בעתיקות ובחיפוש כל דרך חוקית או מנהלית על מנת למזער את הנזקים. כמו כן הוועדה ממליצה על הצטרפות ישראל למדינות שחתמו על אמנת אונסק"ו בעניין סחר לא חוקי בעתיקות שהן נכס לאומי. הוועדה תומכת במאמצי רשות העתיקות למנוע שוד והברחה ומניעת הלבנת עתיקות שדודות בישראל. יש לתגבר את מערך האכיפה ולהגדיל את תקציבי רשות העתיקות לטובת מאבק זה.

ג. רשויות המחקר והפיתוח וקירוב הארכאולוגיה לציבור

1. במרכז העשייה הארכאולוגית עומדת מאז הקמתה ב-1989 רשות העתיקות. באחריותה כ-30,000 אתרים רשומים, מהם 763 אתרים שהוכרזו כבעלי ערכיות גבוהה. השר (או השרה) הממונה ממנה את חברי מועצת הרשות וזו ממנה את מנהל הרשות בהמלצת השר. כמו כן השר ממנה את חברי המועצה הארכאולוגית, הגוף המייעץ למנהל הרשות (אשר רשאי שלא לקבל את המלצותיה). חוק העתיקות נותן בידי המנהל סמכויות רחבות בניהול העשייה הארכאולוגית, וכן נתונה בידו ההחלטה על ייעודם של שטחים – אם יותרו לבנייה או שמא יישמרו ללא בנייה בגלל חשיבותם וערך השרידים המצויים בהם.

2. רשות העתיקות הוקמה בשנת 1989, בידי מנהל אגף העתיקות והמוזיאונים דאז מר אמיר דרורי, שעמד בראש הרשות עד שנת 2000. מאז כאמור ניהל את הרשות מר שוקה דורפמן עד לפטירתו בטרם עת בשנת 2014. בפגישה עם חברי הוועדה פרס דורפמן את מדיניות הרשות ואת מפעלותיה. תפקיד הרשות הוא

"להיות הגוף המוביל בארכאולוגיה של ארץ ישראל". הרשות אחראית לחשיפתם, לשמירתם, לשימורם ולפרסומם המדעי של ממצאיה. הרשות תשמר את המורשת הארכאולוגית תוך איזון ראוי בין צורכי הפיתוח לבין השמירה על העתיקות. המנהל ציין כי חופרי הרשות קיבלו הסמכה מטעם האוניברסיטאות, וכי יותר מחמישים מעובדי הרשות הם נושאי תואר דוקטור.

רשות העתיקות עובדת על פי חוק העתיקות, מבצעת כ-300 חפירות מדי שנה (ראו למעלה) ומקדמת את התמיכה במחקר תוך אימוץ טכנולוגיות חדישות. היא מנפיקה רישיונות חפירה ומנהלת, בשיתוף עם האוניברסיטאות, ימי עיון וכינוסים. מערך הפרסומים כולל פרסומים מדעיים בדפוס ופרסומים אלקטרוניים. מנהל השימור מטפל בשימור שרידים עתיקים בארץ.

3. בעיה מרכזית היא בעיית התקציב. לדברי המנהל, תקציב הולם היה מאפשר העלאה ראויה של שכר העובדים ופרסום מוגבר של החפירות (כולל חובות מן העבר). חברים בוועדה העלו את הניגוד לכאורה הקיים בין תפקידי הרשות כגוף מנחה ומפקח לבין מעמדה כגוף מרכזי בביצוע החפירות, שעיקר המימון להן בא מן החוץ. נטען שיש להפריד בין מעמד הרשות כגוף מנחה למעמדה כגוף מבצע.

4. לדעת המנהל ראוי לשקול איחוד כוחות בין שלושת המוסדות המרכזיים העוסקים בשימור מורשת התרבות הלאומית: רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים והמועצה לשימור אתרים. בעבר הוצע להרחיב את ההגדרה של עתיקות לממצאים שזמנם הוא עד שנת 1840 (לעומת שנת 1700 כמקובל היום). אם תתקבל הצעה זו, ממילא יתקרבו זה לזה תחומי האחריות של שלוש הרשויות הקיימות.

5. עניין המעסיק את הרשות במיוחד היא ההתנגדות האלימה של גופים חרדיים לחפירת קברים עתיקים (על הפגיעה במחקר האנתרופולוגי-הפיזי ראו למעלה). הרשות דבקה בהנחיות הקיימות ומעבירה ממצאי שלדים לידי משרד הדתות. למרות רגישות הנושאים שבהם עוסקת הרשות בהביר המנהל כי מעולם לא הופעל עליו לחץ פוליטי כלשהו.

6. הרשות רואה חובה לעצמה להיות מעורבת בפעילות חינוכית ולהציג את ממצאי המחקר בציבור בארץ, כמו גם ליזום תערוכות בחו"ל. סקר דעת קהל הראה שהציבור מעריך מאוד את עבודתה של רשות העתיקות.

7. גוף אחר שיש לו השפעה גדולה ביותר על המציאות הארכאולוגית הוא רשות הטבע והגנים. הרשות ממונה על שמורות הטבע ועל ניהולם של הגנים הלאומיים, שחלקם הם גנים ארכאולוגיים.

8. על פעילות רשות הטבע והגנים למדו חברי הוועדה בפגישה עם מר שאול גולדשטיין, מנכ"ל הרשות, ועובדים בכירים בה. הרשות פועלת על פי חוק, ויש בה אגף הממונה על האתרים הארכאולוגיים (בראשו עומד ד"ר צביקה צוק). בתחומי השמורות והגנים מצויים כ-9,000 אתרי עתיקות, בהם כחמישים אתרים קולטי

קהל ושמונה אתרים מעבר לקו הירוק (מנוהלים בתיאום עם המנהל האזרחי). מגוון האתרים הוא גדול: ממערות פרהיסטוריות ועד מבצרים וטחנות קמח מן התקופה העות'מאנית. הרשות משתדלת למצוא את המיזוג הנכון בין מחקר ומדע לבין שימור, תחזוקה והנגשת האתרים לציבור.

9. לא אחת נפגעים אתרים מנזקי טבע ובעיקר מפעולות ונדלזים. יש "שחיקה" טבעית של האתרים בגלל ריבוי המבקרים. השימור והשחזור נעשים באחריות אדריכל הרשות בשיתוף עם אדריכלי נוף, עם החופרים ועם רשות העתיקות. הרשות פועלת על פי אמנת ונציה משנת 1964, המחייבת תיעוד מפורט והצגת כל התקופות שנחשפו באתרים. הצטרפות ישראל לאמנה למורשת עולמית של אונסק"ו הקימה את המחויבות לטיפול מקצועי ולאטיקה של השימור.

10. השילוב בין "מדע" לתיירות כולל גם הצבת שלטי הסבר, הכנת דפדפות ומודלים משוחזרים. הרשות קשובה לעמדות שמביעים הארכאולוגים, הדוחים שחוזרים מרחיקי לכת. למשל: התכנית לשחזר בגודל מלא את הקבר המונומנטלי המזוהה על ידי רבים כקבר הורדוס בהרודיון בוטלה לאחר שימוע ציבורי והתנגדות חריפה של ארכאולוגים ואדריכלים.

11. ככלל, אנשי רשות הטבע והגנים שבעי רצון ממצב השימור של האתרים הארכאולוגיים ומהטיפול בהם. עם זאת הרשות מודעת לכשלים הנובעים מחוסר תקציבים. חברים בוועדה העירו על מצב תחזוקה נמוך של כמה מן האתרים. כמו כן צוין הצורך להקים מוזאונים מקומיים כחלק ממערך הביקורים באתרים מסוימים. מאחר שהדבר מותנה בתחזוקה יקרה ובהחזקת אוצרים ועובדים מקצועיים, הרשות אינה יכולה לעמוד בכך.

12. עלה נושא השיתוף עם גופים אזרחיים (מועצות אזרחיות וגופים מקצועיים) בניהול האתרים. אין לכך הרבה דוגמאות. עלה עניין השותפות עם עמותת אלעד ("אל עיר דוד", המרבה בפעילות של "ייהוד ירושלים") בניהול הגן הלאומי בעיר דוד. העמותה עושה רבות ביזום ובמימון חפירות באזור. עמותה זו אינה מסתירה את העניין הכלכלי ואת המגמה החינוכית-פוליטית שלה כגוף מוביל וכספק עיקרי של המדריכים במקום. לדעת מנהל הרשות, המצב הנוכחי של שיתוף הפעולה הוא טוב (ראה על כך גם בהמשך).

13. גופים נוספים הפעילים בתחום שימור האתרים ופיתוחם הם עיריות ומועצות מקומיות (דוגמת החברה לפיתוח מזרח ירושלים המחזיקה בחלק מאתרי העיר הנכבדים). להצלחה רבה זוכה התכנית "גן קהילה", שבמסגרתה נערכות הדרכות בהתנדבות באתרים ובגנים. מפעל זה, הנעשה בשיתוף עם החברה להגנת הטבע, זוכה להצלחה במקומות רבים.

14. מערכת החינוך מעודדת ביקורים באתרים ובשיעורים המלמדים יסודות בארכאולוגיה כבר בבתי הספר היסודיים. ביזמת משרד החינוך הוכנה לפני שנים

תכנית הוראה לבתי ספר תיכוניים אך משתתפים בה תלמידים מעטים יחסית. גופים כדוגמת החברה להגנת הטבע ובתי ספר שדה, יד יצחק בן-צבי וחוגי סיירות מציעים לציבור סיורים ארכאולוגיים.

15. מקום מיוחד נודע לפעילות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה (נוסדה ב-1913). החברה ריכזה מפעלים ארכאולוגיים מרכזיים דוגמת החפירות בחצור, במצדה ובמערות מדבר יהודה והייתה שותפה להם. בעבר משכו הכינוסים של החברה קהל רב. פעילות זו נמשכת גם היום, אך כאמור נוספו מוסדות וגופים אחרים הפעילים בתחום. החברה מחזיקה שני כתבי עת ומוציאה ספרים רבים, בהם גם דוחות ארכאולוגיים רבי כמות ואיכות. אחד החשובים שבפרסומיה הוא הרבעון "קדמוניות", המציג, מאז 1967, את הארכאולוגיה ואת הממצאים החדשים בפני הקהל הרחב.

16. הארכאולוגיה והממצאים נזכרים לא אחת בעיתונות הכתובה והמשודרת. הפרסום אינו שיטתי אלא מותנה בטיב הממצאים ולעתים גם ביכולת הגופים המקצועיים לפרסם, ואף "לדחוף", את ממצאיהם. איכות הכתבות תלויה במידת הידע של הכתב ושל העורכים.

17. ירידה בפופולריות של הכינוסים הארכאולוגיים של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה יצרה רושם כאילו פחתה התעניינות הציבור בארכאולוגיה. אך כאשר מצרפים יחד את הפעילויות השונות של הגופים שנזכרו למעלה, עולה שרושם זה מוטעה.

ד. מקום הארכאולוגיה בדיון האידאולוגי והפוליטי בארץ ישראל ובמדינת ישראל

הדיון בנושא זה בציבוריות הישראלית הוא טעון ומחייב זהירות. הוועדה התבקשה שלא להתעלם מן הצדדים החברתיים והפוליטיים ודנה בנושאים אלה בזהירות ובצורה שקולה ככל שעלה בידה.

1. עם הקמת המדינה כבר עברה הארכאולוגיה בארץ את שלבי הראשית שבהם ניתן מקום מרכזי לאיור או להוכחה של הרקע הלאומי של התנ"ך או של הברית החדשה, אך עדיין יוחסה אז חשיבות רבה לגילויים הארכאולוגיים בציבוריות הישראלית. חפירות וגילויים דוגמת גילוי מכתבי בר כוכבא, חשיפת מצדה או החפירות בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים עוררו התעניינות עצומה והתרגשות גדולה. אבל במרוצת הזמן גבר העניין גם באתרים שאינם יהודיים אלא נוצריים ומוסלמיים. העשייה הארכאולוגית הונעה מהעניין המדעי של החוקר, מהכורח המעשי (בדיקה ותיעוד של שרידים באזורים המועדים לפיתוח) או משיקולים כלכליים (יצירת תעסוקה ופיתוח התיירות). תקציבים ממשלתיים הוקצו לחפירת ערים עתיקות דוגמת קיסריה או בית שאן משיקולים כלכליים, אף על פי שהאתרים אינם אתרים יהודיים דווקא.

2. מגמה זו התגברה ככל שהקיום בארץ נעשה טבעי ומובן מאליו, ולא היה צורך ב"הוכחות" מתחום הארכאולוגיה. המשיכה לאתרים "יהודיים" או "מקראיים" לא נחלשה. אבל מידה לא פחותה של התלהבות נגלתה גם כשנחפרו אתרים פרהיסטוריים, מונומנטים רומאיים, כנסיות, מסגדים ויישובים מן התקופה הביזנטית והאסלאמית הקדומה.
3. שינוי ניכר הורגש אחרי מלחמת ששת הימים והרחבת ההתיישבות היהודים באזורים שמעבר לקו הירוק. הפגישה עם הארץ ועם עברה הייתה מרגשת ומסעירה. אבל יש לזכור כי רגשות דומים עלו גם בעת ביקור באתרים מקראיים בירדן דוגמת נחל ארנון ויישובים בגלעד, בעמון ובמואב.
4. לעומת ההתקדמות הארכאולוגית המקצועית, שלא הייתה חפה מקשר רגשי טבעי, אבל הייתה חלק מחקירת תרבויות העבר בארץ (כולל עברה היהודי), עלתה תופעה של שימוש באתרים היסטוריים יהודיים כעילה ומכשיר להשתלטות על שטחים אלה ויישובם בידי יהודים, בהיותם "ארץ האבות". לזכותם של הארכאולוגים ייאמר שעבודתם הייתה ועודנה מקצועית ולא מוטה. עם זאת נוצר מצב של ניצול הארכאולוגיה כמכשיר להדגשת העבר היהודי, ומכאן גם לעידוד זכות הישיבה ליהודים בחבלי יהודה, שומרון וירושלים העתיקה.
5. כתב המינוי של חברי הוועדה כלל בין היתר את בחינת יחסי הגומלין בין המחקר הארכאולוגי לבין הסביבה שבה הוא מתבצע. ייאמר מן ההתחלה: מינוי החברים בוועדה ובוועדות המשנה לא נעשה על פי עמדה פוליטית של חבר זה או אחר. אלו לא היו ידועות מראש ולא נחשפו במהלך הדיונים. עם זאת הוועדה ביקשה לשמוע דברים מפי נציגים של גופים המעידים על עצמם שהם מזוהים עם עמדות פוליטיות ככל שהדבר נוגע לעשייה הארכאולוגית. ימי העיון הפתוחים הציגו אפשרות בפני כל אדם להביע את עמדתו גם בנושאים אלה. למרבה הצער זכות זו לא נוצלה במידה הראויה.
6. במקביל יזמה הוועדה פנייה לאנשים ולארגונים הפעילים בתחום להופיע בפניה. הזמן ראש עמותת אלע"ד, שהיא פעילה ביותר בארגון חפירות ופעולות יישוב וחינוך באזור עיר דוד וסביבתו. הדובר הזמן כדי לאפשר לו להבהיר בדרך הנראית בעיניו את מדיניות החפירה ואת מניעיה, כמו גם את פעילות ההדרכה הנעשית באתר והמתבצעת בעיקרה בידי אנשי אלע"ד השותפים בניהול הפארק הלאומי. למרבה הצער נענתה הבקשה בסירוב (שפורסם לראשונה בעיתונות) ובהאשמות כאילו הוועדה, יושב ראש הוועדה והאקדמיה למדעים בכלל נגועים בפוליטיזציה של הארכאולוגיה. מאחר שכך, וכדי למנוע טענות של חד-צדדיות, הוחלט למרבה הצער לבטל גם פגישה מתוכננת עם גופים המתנגדים לפעולות הארכאולוגיות של אלע"ד.
7. במצב דברים זה, שבו לא היה באפשרותה לזמן דוברים מן הארגונים שנזכרו למעלה, החליטה הוועדה שלא לדון בגופים שונים המנצלים את הארכאולוגיה

להגשמת מטרות בעלות משמעות פוליטית מידית. עם זאת התקבלה הדעה כי הימנעות מוחלטת מהעלאת השאלות שעל הפרק היא בבחינת כניעה לארגונים שאינם מעוניינים בדיון ציבורי בנושא.

8. לפיכך עלו בדיונים נושאים השנויים במחלוקת, ויש להבהיר כי במקרים אחדים אין עמדה אחידה של הוועדה, וחברים בה הביעו דעות שונות.

9. אחת הדוגמאות המעידות, לדעת חברים, על שימוש לא ראוי בשם הארכאולוגיה למטרות פוליטיות או ציבוריות היא התנהלות הממשלה בנושא הגן הלאומי המיועד בין המדרון המזרחי של הר הצופים לזה של הר הזיתים. בשטח זה עובר הכביש הראשי בין ירושלים למישור אדומים והוא הוצע בעבר כשטח הרחבה של הכפר עיסאווייה. מתכנני הפארק טענו כי יש במקום אתרים ארכאולוגיים חשובים, וכי הצורך לשמרם הוא אחת הסיבות המכריעות בהשאת השטח גן פתוח. האזור נסקר בעבר והתברר כי טענה זו אינה נכונה. האתר הארכאולוגי החשוב באזור – מערה ובית יוצר של כלי אבן – מצוי לצד הכביש ואין סכנה לקיומו.

10. פרויקט אתרי מורשת הוא מפעל חיובי המתנהל בשנים האחרונות מטעם משרד ראש הממשלה. במסגרת זו הממשלה מטפחת בתקציב גדול אתרים שונים (לא רק ארכאולוגיים) בעלי ערך תרבותי. אלא שתקציב זה מוקדש במלואו לאתרי מורשת יהודיים ולא לתרבויות אחרות אשר הטביעו את חותמן על תולדות הארץ ונופיה. חברים העירו כי היה ראוי לכלול ברשימה גם אתרים שאינם יהודיים, כפי שנוהגת הוועדה לאתרי מורשת עולמית מטעם אונסק"ו.

11. דוגמה אחרת שעליה הצביעו חברים היא ניהול הגן הלאומי בעיר דוד שאחראית לו, על פי תפקידה, רשות הטבע והגנים. אף שהשטח מוגדר גן לאומי, התקבלה כשותף בכיר בהנהלת האתר עמותת אלע"ד, הפועלת "לחיזוק הקשר היהודי אל ירושלים, ביסוס נוכחות יהודית ותיירות בעיר דוד בסילוואן ובאתרים הסמוכים" (אלע"ד, ויקיפדיה). אלע"ד, שברשותה שטחי קרקע ובתים שרכשה במקום, היא הגוף המוביל בייזום ובניהול חפירות במקום, המנוהלות בדרך כלל ברמה מקצועית טובה בעיקר בידי רשות העתיקות. העמותה היא גוף כלכלי וארגוני חזק ומפקדת למעשה על הדרכת תלמידים וחיילים הנשלחים למקום. הדפדת המחולקת למבקרים (מטעם עיריית ירושלים, רשות הטבע והגנים ואלע"ד) ואשר על שערה מופיע בהבלטה סמל העמותה, מוקדשת רובה ככולה לתיאור העיר היבוסית, תקופת המלוכה וימי בית שני. אלף ותשע מאות השנים שלאחר מכן כמעט שאינן נזכרות בדפדת. הכפר סילוואן שמעבר לקדרון נזכר רק בהקשר של התיישבות התימנים במקום ב-1882. נזכרת העובדה שמשפחת מיוחס בנתה בית על שלוחת עיר דוד, אבל אין התייחסות למתיישבי המקום שאינם יהודים. החיזון המוצע למבקרים באתר מציג אף הוא את תולדות העיר הצגה לא מאוזנת ומדגיש את ההתיישבות של אלע"ד. חברים טענו כי אין זה נכון להעניק לעמותה בעלת גוון

פוליטי את המעמד הבכיר במימון החפירות ובהצגת האתר לציבור בהתעלמות מן התושבים הערבים בגבעת עיר דוד וסביבתה הקרובה (שכונת ואדי חיווה). לעומת עמדה זו נשמעת מפי חלק מן החברים, ובקרב הציבור הישראלי בכלל, תמיכה בפעילות העמותה ובשיתוף הפעולה עמה מצד גופים ממשלתיים ועירוניים.

12. בעיה נוספת שהתריעו עליה חברים בוועדה היא היחס בין שמירת העתיקות והצגתן הראויה לבין הבנייה המודרנית. מוסכם על הכול כי חייבת להיות פשרה בין תכניות של בנייה ופיתוח מודרני של העיר לבין שמירה על ערכי תרבות ומורשת העולים בחפירה. עלתה הטענה כי לא אחת חל ויתור מוקדם על נכסי תרבות ועתיקות לטובת מיזמי בנייה. נטען כי פעולת השיקום והבינוי ברובע היהודי (בעיקר בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת) משקפת העדפת בנייה חדשה על פני מתן נוכחות מלאה לעתיקות. לדעת חברים היה ראוי להשאיר לציבור חלקים חשובים שמורים היטב, או מקורים קלות, ולא להוסיף בניינים חדשים (בשטחים שבהם נהרסו הבתים הישנים של הרובע) אשר כולאים את השרידים ומעלימים את חזותם. כך למשל נחשף לציבור חלק מן הרחוב הראשי הביזנטי (הקארדו), אבל ברוב מהלכו נכלא הרחוב ונחסם מתחת לבנייה המודרנית, שרק בחלקה הייתה במקום בעת חפירת הרחוב.

דוגמה נוספת הוא הבניין של עמותת הקרן למורשת הכותל שייבנה בקצה המערבי של רחבת הכותל על גבי שרידים של רחוב ראשי של העיר איליה קפיטולינה (ירושלים הרומית). הקרן מבטיחה שימור מרבי של השרידים הקדומים בקומת המסד, אבל ברור שחלק מן השרידים יכוסה בקירות ובעמודי תמך. רשות העתיקות (שבדרך כלל דוחה את החלטתה באשר לגורל השטחים עד תום החפירה במקום) הייתה מעורבת בעצם התכנון כבר מהשלבים הראשונים של החפירה. גם על מדיניות זו חלקו חברים בוועדה.

13. המקרים שנזכרו למעלה הובאו על ידי חברים כדוגמה לשימוש פוליטי או נדל"ני בשטחי חפירות. כאמור לא העריכו החברים כי יש סיכוי להגיע להסכמה בנושאים אלה לא בוועדה ולא בציבור בכלל.

נספחים:

הדוח כולל שני נספחים: האחד, שהציג ד"ר נתן שלנגר, דן ב"ארכאולוגיה מונעת" (preventive archaeology; על משקל "רפואה מונעת") ובמצב החפירות והשימור במערב אירופה, ובייחוד בצרפת, לנוכח תכניות הפיתוח.

הנספח השני (חובר בידי ד"ר עוזי דהרי) הוא מסמך של רשות העתיקות בדבר מבנהו ומהותו של פרסום מדעי מתאים של חפירות ארכאולוגיות שעורכת הרשות ועובדיה.

דוח הוועדה - נוסח מלא

מבוא

בחודש אוקטובר 2009 החליטה מועצת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים על הקמת ועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה בישראל (להלן: הוועדה). על פי כתב המינוי שניתן לחברי הוועדה מידי נשיא האקדמיה דאז הפרופ' מנחם יערי, התבקשה הוועדה לבדוק את רמתו המדעית והמקצועית של המחקר הארכאולוגי בישראל ואת תרומתו לשיח המדעי בכלל, את בחירת הנושאים והאתרים למחקר ואת ההיבטים המדעיים של יחסי הגומלין בין המחקר לסביבה שבה הוא מתבצע.

הנשיא ביקש מפרופ' יורם צפרי, חבר האקדמיה למדעים, לעמוד בראש הוועדה. פרופ' רות ארנון, שמונתה לנשיאת האקדמיה בשנת 2010, תמכה וסייעה בהמשך עבודתה של הוועדה. סיוע רב ניתן לוועדה מידי פרופ' יוחנן פרידמן, ראש החטיבה למדעי הרוח (עד 2013), שעקב אחרי התקדמות הוועדה והעלה את עבודתה לדיון בישיבות החטיבה. כמו כן סייעו בעבודה המנכ"ל ד"ר מאיר צדוק, מזכירת הנשיא גב' דגנית עזר ואחריה גב' סימה דניאל, מרכזת החטיבה למדעי הרוח גב' גליה פינצי, דוברת האקדמיה אביטל בר ועוד רבים אחרים שלא נוכל בגלל קוצר היריעה לנקוב בשמם. עבודתה המעשית של הוועדה החלה בראשית 2010. ד"ר רפי נצר התמנה למרכז עבודת הוועדה, ועשה בתפקידו זה עד אפריל 2011, ומאז ועד סיום עבודת הוועדה שימש בתפקיד זה ד"ר יצחק שי.

בישיבת הפתיחה של הוועדה ביום 15 ביוני 2010 בירך פרופ' יערי את החברים בשם האקדמיה. הוא ציין שכבר פעלו באקדמיה כמה ועדות שבדקו תחומים שונים, והן זכו להדים חיוביים. כל הוועדות, ובהן הנוכחית, פעלו בהתנדבות. פרופ' יערי הבהיר כי האקדמיות בעולם המערבי רואות לעצמן תפקיד בבחינת סוגיות מדעיות שונות. בחוק האקדמיה הישראלית אף נקבע כי אחד מתפקידי האקדמיה הוא לייעץ לממשלה בתפקידים מדעיים. בשנים האחרונות היו כ-15 ועדות שדנו בסוגיות שונות מתחומי מדעי הרוח, מדעי הטבע, אתיקה ורפואה, ואף בענייני מעשה, דוגמת תכנית ויסקונסין. יש כמה תחומים עיקריים שהאקדמיה מבקשת להתמקד בהם בעתיד הקרוב, דוגמת נושא החינוך והעשייה החינוכית. ועדה שסיימה עבודתה לאחרונה הייתה בתחום הביו-רפואה. לפני כן הייתה בדיקה של ועדה בראשות ב"ז קדר, שדנה בתחום לימודי ההיסטוריה באוניברסיטאות. ועדה אחרת בראשותו חיברה דוח כללי על מצב מדעי הרוח, שהיה לו הד רחב ביותר. הוועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה מצטרפת לשורה זו של בדיקת תחומים ומתמקדת הן בתמונה המדעית הן באספקטים ציבוריים. הוועדה לא תעסוק באיכות ההוראה האקדמית. בנושא זה עסקה ועדת בדיקה לתחום ההוראה בארכאולוגיה במועצה להשכלה גבוהה.

דיוני הוועדה אמורים להגיע למיצוי עם הגשת דוח סופי אשר יעמוד לשיפוט חיצוני. לאחר אישור הדוח באקדמיה הוא יוגש לציבור ויפורסם באתר האקדמיה.

חברי הוועדה וועדות המשנה

בבחירת חברי הוועדה ניתנה עדיפות לארכאולוגים המכהנים במוסדות להשכלה גבוהה (עם מספר מוגבל של אמריטי) ולנציגים בכירים של רשות העתיקות. לא ההשתייכות למוסד זה או אחר הנחתה את הבחירה אלא הצורך לשקף את תחומי המחקר השונים: הן הארכאולוגיה של התקופות השונות (מן התקופות הפרהיסטוריות ועד התקופה המוסלמית), הן תחומי הדעת המחקריים (ארכאולוגים, היסטוריונים של העת העתיקה וימי הביניים, מומחים באנתרופולוגיה פיזית וחברתית, חוקרים העוסקים בשימוש בטכנולוגיות מתחום המדעים המדויקים וכד').

אלה הם חברי הוועדה:

פרופ' (אמריטוס) יורם צפרייר – האוניברסיטה העברית בירושלים והאקדמיה
הלאומית למדעים, יושב ראש הוועדה

ד"ר גדעון אבני – רשות העתיקות

פרופ' דוד אדן-ביוביץ – אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' שמואל אייזנשטדט – האוניברסיטה העברית בירושלים והאקדמיה הלאומית
למדעים. פרופ' אייזנשטדט ז"ל, מגדולי הסוציולוגים בעולם, נפטר זמן קצר לאחר
שהוועדה החלה בעבודתה

פרופ' מיכל ארצי – אוניברסיטת חיפה

פרופ' אנה בלפר-כהן – האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' סיי גיטין – מכון אולברייט, ירושלים

ד"ר עוזי דהרי – רשות העתיקות

פרופ' זאב וייס – האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' סטיב וינר – מכון ויצמן למדע

פרופ' עמיחי מזר – האוניברסיטה העברית בירושלים (נבחר כחבר האקדמיה
הלאומית למדעים תוך כדי עבודת הוועדה)

פרופ' מרגלית פינקלברג – אוניברסיטת תל-אביב והאקדמיה הלאומית למדעים

פרופ' ישראל פינקלשטיין – אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' (אמריטוס) ב"ז קדר – האוניברסיטה העברית בירושלים, סגן נשיא האקדמיה
למדעים

פרופ' סטיב רוזן – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

פרופ' יואל רק – אוניברסיטת תל-אביב והאקדמיה הלאומית למדעים

לצד מליאת הוועדה פעלו שלוש ועדות משנה: הוועדה לענייני הוראה באקדמיה בראשות פרופ' עמיחי מזר, הוועדה לענייני מחקר בראשות פרופ' סטיב רוזן והוועדה הדנה ביחסי חברה וארכאולוגיה בראשות יורם צפריר. ועדות המשנה כללו גם חברים מתחומים שונים שאינם חברי המליאה: פרופ' אבי גופר מאוניברסיטת תל-אביב צורף לוועדה לענייני אקדמיה, פרופ' מינה עברון מאוניברסיטת חיפה צורפה לוועדה לענייני מחקר, פרופ' אליעזר אורן מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, פרופ' אביעד הכהן ממכללת שערי משפט, פרופ' מייק טרנר מן המחלקה לאדריכלות בבצלאל ונציג ישראל באונסק"ו ופרופ' יוסף פטריך מן האוניברסיטה העברית צורפו כחברים לוועדה לענייני חברה וארכאולוגיה.

כמו כן הוזמנו לדיוני הוועדה ולדיוני ועדות המשנה מומחים ובעלי תפקידים שתורמו הרבה לדיון בתחומים השונים: מר שוקה דורפמן, מנהל רשות העתיקות; מר אמיר גנור, מנהל היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות; ד"ר יובל ברוך, מנהל מחוז ירושלים ברשות העתיקות; מר שאול גולדשטיין, מנכ"ל רשות הטבע והגנים; מר זאב מרגלית, אדריכל רשות הטבע והגנים; ד"ר צביקה צוק, ארכאולוג רשות הטבע והגנים; מר יובל פלג, ראש מחלקת התכנון ברשות הטבע והגנים; מיכל דיגי-מנדלס, אוצרת ראשית לארכאולוגיה במוזיאון ישראל; מר גדעון ששון, אספן ובעל חנות לחפצי אמנות עתיקה.

הוועדה הרחיבה את מעגל המתדיינים ונפגשה עם ארכאולוגים מן הדור הצעיר, רובם שנים ספורות לאחר הגשת עבודת הדוקטור ומכהנים במוסדות המחקר ובאוניברסיטאות. כמו כן קיימה הוועדה שני ימי עיון פתוחים לציבור (הודעה על קיומם התפרסמה בעיתונות והופצה בדואר האלקטרוני במכונים לארכאולוגיה), בימים 30-31 במאי 2012. ימי העיון התקיימו באולם האקדמיה למדעים, והשתתפו בהם חברי הוועדה, מרצים, סטודנטים ועובדי רשות העתיקות וכן אנשים מן הקהל הרחב. הנושאים שנדונו היו כדלקמן:

מצב המחקר הארכאולוגי בישראל: פרופ' סטיב רוזן (יושב ראש ועדת המשנה למחקר) הציג סיכום ביניים של עבודת ועדת המשנה. נערך רב שיח שהשתתפו בו פרופ' עמיחי מזר, ד"ר רפי פרנקל, ד"ר אליזבטה בוארטו וד"ר אסף נתיב, והתקיים דיון פתוח.

הוראת הארכאולוגיה באקדמיה בישראל: פרופ' עמיחי מזר (יושב ראש ועדת המשנה לענייני הוראה באקדמיה) הציג את עבודת הוועדה והתרכז בדוח ההערכה החיצוני שערכה המועצה להשכלה גבוהה בקרב החוגים לארכאולוגיה במוסדות האקדמיים בישראל בשנת 2010. דוח מפורט זה עמד במרכז דיוני ועדת המשנה. כמו כן נערך רב-שיח ובו השתתפו פרופ' אורן טל, פרופ' זאב וייס, פרופ' אבי פאוסט ופרופ' סטיב רוזן.

העבודה הארכאולוגית בישראל: פתח את הדיון בנושא זה ד"ר נתן שלנגר (UMR Trajectoires), אשר סקר בהרצאתו את מצב הארכאולוגיה במערב אירופה והדגיש

את נושאי המימון והשימור. מר שוקה דורפמן, מנהל רשות העתיקות, דיבר על הנושא "רשות העתיקות – פעילות וחזון". בדיון השתתפו פרופ' איבון פרידמן, יו"ר מועצת רשות העתיקות, וד"ר צביקה צוק, ארכאולוג רשות הטבע והגנים.

חברה וארכאולוגיה: המושב האחרון הוקדש לנושאים העוסקים בתחום החברה והארכאולוגיה. פרופ' יורם צפיר מנה את הנושאים שעמדו לדיון בפני הוועדה, ובהם שימור אתרים ושמירתם, אתיקה בארכאולוגיה, שמירת מורשת וערכי תרבות. בדיון השתתפו פרופ' רוני רייך ופרופ' רפי גרינברג, והתקיים גם דיון בהשתתפות הקהל.

הארכאולוגיה בישראל - מבוא כללי

"ארכאולוגיה" ביוונית פירושה "מדע העבר" והיא מכוונת גם לעיסוק בדברי הימים. כך למשל קרא יוסף בן מתתיהו לספרו על קדמוניות היהודים בשם "הארכאולוגיה היהודית". למן המאה השמונה-עשרה שימש המונח "ארכאולוגיה" את המדע העוסק בחקירת השרידים המוחשיים שנוצרו בידי האדם. בעבר היו שראו בארכאולוגיה מעין מדע עזר להיסטוריה (במובנה המצומצם כמקצוע שבא לאמת - או לסתור - ידיעות בכתבי הקודש או במקורות כתובים עתיקים), אבל תפיסה זו אינה מקובלת היום. הארכאולוגיה עוסקת בשרידים שהותיר אחריו האדם גם לפני שהומצא הכתב ובמקומות ובתקופות שאין בעניינם מקורות, ומרחיבה את המידע על מצבם של האנשים, מגוריהם, יישוביהם ותנאי חייהם, כלכלתם ואמנותם - נושאים שלרוב אינם מוצאים ביטוי נאות בכתבים ההיסטוריים.

מאז תקופת הרנסנס ועד המאה השמונה-עשרה הוקדש המאמץ הארכאולוגי בעיקר לחיפוש אוצרות אמנות וחפצים יקרים, בעיקר באיטליה ובארצות שבהן פרחת התרבות היוונית והרומית. לאחר זמן, בעיקר במאה התשע-עשרה, החלה הארכאולוגיה לקבל צביון מדעי, והעיסוק בה התרחב לארצות המזרח הקרוב והרחוק ואף ליבשת אמריקה. הוקמו מוזאונים ארכאולוגיים, נוסדו כתבי עת מקצועיים, והתייצבו שיטות עבודה מדעיות.

ארץ ישראל, במעמדה כארץ קודש ליהודים ולנוצרים, משכה את תשומת לבם של סוקרים וארכאולוגים רבים. בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה נערכו סקרים וחפירות בירושלים ובמקומות נוספים, בעיקר בידי חוקרים אירופיים, דוגמת אנשי הקרן הבריטית לחפירת ארץ ישראל. בשנת 1890 חפר סר פלינדרס פיטרי בתל אל חסי שבנגב הצפוני וביסס את שיטת החפירה הסטרטיגרפית ואת ההסתמכות על שברי חרס וממצאים אחרים כאמצעים לתיארוך של תקופות ארכאולוגיות. ראשוני החוקרים במחצית הראשונה של המאה העשרים היו ארכאולוגים אירופים ואמריקאים שעבדו במימון קרנות מחקר ובתי ספר לארכאולוגיה שהוקמו בירושלים. חלקם של היהודים תושבי הארץ בפעילות זו היה קטן אף על פי שהחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה נוסדה כבר בשנת 1913. עיקר הפעילות הארכאולוגית ושימור האתרים נעשו בידי אנשי מחלקת העתיקות של ממשלת המנדט הבריטי. המחלקה עשתה עבודה למופת, וארכיונה משמש את החוקרים עד ימינו. מוזיאון רוקפלר בירושלים ריכז, מאז פתיחתו בשנת 1938, את מרב הממצאים שעלו בחפירות בארץ.

שינוי חשוב חל עם הקמת החוג לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1934. קדמו להקמת חפירות של אנשי האוניברסיטה דוגמת החפירות של ל"א מאיר ואל"ל סוקניק ליד החומה השלישית בירושלים, חפירת בית הכנסת בבית אלפא בידי סוקניק והחפירות בבית הקברות של בית שער, שניהל בנימין מזר.

מפנה עצום חל עם הקמת המדינה. החפירה שניהל בנימין מזר בתל קסילה בשנת

1948 פתחה עידן של חפירות מודרניות, שהלכו ורבו עם השנים. שיטות חפירה ומתודולוגיות מחקריות מתחדשות ברחבי העולם התקבלו בארכאולוגיה הישראלית. מפעלים רחבי היקף דוגמת חפירות חצור מטעם האוניברסיטה העברית, בניהולו של יגאל ידן, ועשרות חפירות בשנות השישים המוקדמות הציבו את המחקר הישראלי בחזית המחקר בארץ, ומאז חלקם של הארכאולוגים הישראלים בארץ רב מזה של החוקרים הזרים. חוקרים ישראלים הרבו להשתתף במפגשים מקצועיים בין-לאומיים ולפרסם את מחקריהם מעל לבמות בין-לאומיות. את מחלקת העתיקות של תקופת המנדט החליף אגף העתיקות שבמשרד החינוך הישראלי; מנהלו הראשון ומי שעיצב את דרכי פעולתו היה שמואל ייבין. מאז 1989 הוקמה במקומו רשות העתיקות. לימים תפסה הרשות את המקום המרכזי בעשייה הארכאולוגית בארץ, כפי שיוצגו הדברים בהמשך. נתונים מפורטים יחסית על מצב המחקר הן מבחינה כמותית הן מבחינה איכותית יובאו בהמשך.

החוג לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים הוקם כאמור בשנת 1934, ובו התגבשה הוראת הארכאולוגיה במדינת ישראל. מאז 1969 נוספו חוגים ומכונים, ראשית בתל-אביב, ובהמשך באוניברסיטת חיפה, באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. במכון ויצמן למדע פועל מרכז קימל, המקשר בין הארכאולוגיה למדעי הטבע ולמדעים המדויקים.

הפעילות הארכאולוגית המתנהלת היום בארץ, הן בלימוד הן במחקר, ענפה ביותר, רבת פנים אך גם עתירת בעיות. הוועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה מבקשת להציג, לראשונה, תמונה רחבת היקף ומלאה ככל האפשר של הפעילות הארכאולוגית, של ההוראה האקדמית בנושא ושל מקומם של הארכאולוגיה והאתרים ההיסטוריים בחיים הציבוריים בישראל. היא מבקשת גם להעיר על מגמות התפתחות, חיוביות או שליליות, הן בתחומי ההוראה והמחקר הן בתחומים העוסקים ביחסי החברה הישראלית והארכאולוגיה. בתחומים מסוימים הייתה תמימות דעים כללית בקרב החברים, ואילו בנושאים אחרים, בעיקר בתחום המגע שבין החברה הישראלית לארכאולוגיה כיום, נחלקו הדעות בקרב חברי הוועדה, והדוח ייתן מקום לדעות השונות מבלי להכריע ביניהן.

פרק ראשון | עניינים אקדמיים

בד בבד עם עבודת הוועדה זימנה המועצה להשכלה גבוהה ועדת בדיקה בין-לאומית משלה לצורך בדיקת מצב הארכאולוגיה באקדמיה הישראלית (להלן: ועדת המל"ג). הזימון הוא אקראי, וחברי הוועדה מטעם האקדמיה נתנו את הבכורה לוועדת המל"ג, אשר הכניסה גם את יסוד ההשוואה בין המתרחש באקדמיה הישראלית למתרחש באוניברסיטאות בעולם. בראש ועדת המל"ג עמד פרופ' צ'רלס סטאניש (ראש מכון קוטסן לארכאולוגיה באוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס), וחבריה היו פרופ' סוזן אלקוק (ראש מכון ז'וקובסקי לארכאולוגיה באוניברסיטת בראון), פרופ' עופר בר יוסף (אוניברסיטת הרוורד), פרופ' מנפרד ביטאק (אוניברסיטת וינה), פרופ' מלינדה זדר (המכון הסמיתסוני בווישינגטון), פרופ' עמיחי מזר (האוניברסיטה העברית בירושלים) ופרופ' מרגלית פינקלברג (אוניברסיטת תל-אביב). פרופ' פינקלברג ופרופ' מזר היו חברים גם בוועדה מטעם האקדמיה. ועדת המל"ג החזיקה מול עיניה מסמכים מרובים, ובראשם מסמכי הערכה עצמית שהגישו לה החוגים והמכונים לארכאולוגיה. כמו כן היא ביקרה במכונים השונים ונפגשה הרבה עם מורים ועם תלמידים. לעבודת הוועדה הבין-לאומית חשיבות מרובה, בין היתר משום שהיא דנה בנושאים המוכרים היטב למורים ולמוסדות בארץ, והיא גם מאפשרת למוסדות וליחידים בישראל לבחון את עמדתם בפרספקטיבה בין-לאומית. המל"ג באדיבותה ויושב הראש של ועדת המשנה להערכת איכות מטעמה פרופ' נחום פינגר ועמו גב' מיכל נוימן מן המל"ג הסכימו להעמיד לעיוננו את החומר שהצטבר בידיה, בהסכמת המכונים והאוניברסיטאות. הדוח הסופי של ועדת המל"ג הוגש בסוף שנת 2012, וניתן למצוא אותו ואת התגובות לו באתר האינטרנט של המל"ג.

הוועדה שלנו השתמשה רבות בחומר שהציגה ועדת המל"ג, ואנו חבים לה תודה על הרשות להשתמש בסיכומיה. עיקר המסקנות של ועדת המל"ג מכוונות לפרק הנוכחי, הדן בעניינים אקדמיים, אבל יש עניינים שאליהם נתייחס גם בפרק השני, העוסק במצב המחקר. רשימת המסקנות וההמלצות שלמטה עוקבת במידה רבה אחר מסקנות הוועדה מטעם המל"ג ומשלבת בהן את הדיונים שהתקיימו במסגרת הוועדה לבדיקת מצב הארכאולוגיה וועדת המשנה לענייני אקדמיה. כמו כן יש כאן ביטוי לדעות שעלו בפגישה עם החוקרים הצעירים ובמפגש הציבורי הפתוח שנערכו בשנת 2012, ואשר התקבלו על דעת הוועדה. כאמור, הקמת הוועדה הבין-לאומית מטעם המל"ג ענתה על ציפיותיהם של חברים בוועדה שציינו את הצורך למצוא דרכי השוואה בין מצב הארכאולוגיה באוניברסיטאות בישראל לבין מצבה באוניברסיטאות אחרות בעולם המערבי.

1. הוועדה מסכימה עם מסקנות ועדת המל"ג בהערכה כי הפעילות הארכאולוגית בישראל תואמת את הסטנדרטים הבין-לאומיים בהוראה ובמחקר. מצב ההוראה משביע רצון, וקיים פוטנציאל להתחזקות בעתיד. בכל המחלקות שבדקה ועדת

המל"ג נמצא כי הרמה האקדמית של אנשי הסגל גבוהה, וכי מבחר נושאי המחקר של אנשי הסגל, המוצגים לפני הסטודנטים, הוא מגוון ומרשים. מרבית חברי הסגל באוניברסיטאות מקיימים מחקר פורה ומפרסמים את תוצאותיו בצורה משביעת רצון גם אם, כפי שנראה בהמשך, קיים פיגור בקצב פרסום הדוחות הארכאולוגיים, במיוחד כאשר מדובר במפעלים ובחפירות רחבי היקף. רמת המחויבות להוראה ולמחקר היא גבוהה וכך גם רמת התלהבותם של סטודנטים ברמות השונות. במקרים רבים קיימת עבודת מחקר בצוות, שבה שותפים לחוקרים הבכירים גם תלמידים לתואר שני ושלישי. מכאן עולה שלתלמידים לתארים מתקדמים יש בדרך כלל אפשרות להיחשף למחקר הארכאולוגי ולהפוך לחוקרים עצמאיים בעלי הכשרה מתאימה.

2. הוועדה הבין-לאומית התרשמה מן המאמצים הרבים, שהוכתרו לא אחת בהצלחה, להשיג תקציבי מחקר מקרנות שונות, ובהן הקרן הישראלית למדע, קרנות מחקר תחרותיות בחו"ל, כולל האיחוד האירופי וכן מוסדות שונים בארץ ובחו"ל. כפי שנראה בהמשך, נושא התקצוב הוא אחת מן הבעיות המעיקות ביותר על חוקרים בארץ, במיוחד כאשר מדובר במפעלים הנמשכים לאורך זמן.

3. הארכאולוגיה היא חלק מקבוצת "המדעים ההיסטוריים", המבקשים לחקור את העבר, דוגמת גאולוגיה, פלאואונטולוגיה, אבולוציה ועוד. על פי המקובל, המחלקות לארכאולוגיה באוניברסיטאות השונות משויכות לפקולטות למדעי הרוח. יש בכך היגיון רב מבחינת הנושאים הנלמדים ומבחינת המתודולוגיה, אבל לא תמיד מכירות האוניברסיטאות בכלל והפקולטות בפרט בצרכים המיוחדים של החוגים לארכאולוגיה, הן מבחינת ההוראה הן מבחינת המחקר. על האוניברסיטאות מוטלת החובה להקצות משאבים הולמים לצורך סיוורם, חפירות לימודיות והפעלת מעבדות באופן שוטף וקבוע. בחלק מן האוניברסיטאות קיימת הפרדה בין "חוג לארכאולוגיה", הממונה על הלימודים האקדמיים, ובין "מכון לארכאולוגיה", הממונה על המחקר ועל החזקת אנשי צוות נוספים שאינם מורים קבועים בחוג. הפרדה זו נראית מלאכותית, ולעתים גורמת שהאוניברסיטאות, המעמידות תקציבים להוראה ישירה, אינן ערות להיותם של הסיוע הטכני, המעבדות והמקצועות הנלווים שבמכון חלק בלתי נפרד מן הפעילות הארכאולוגית ושתרומתם חיונית להצלחת המחקר הארכאולוגי. הוועדה ממליצה שהאוניברסיטאות יעמידו תקציב ראוי לקיום פעילות חיונית זו.

4. הוועדה אימצה את דעתם של חברי הוועדה הבין-לאומית שלפיה מוטל עול כבד מדי על כתפי אנשי הסגל הצעירים בהוראה ובהדרכה, בעודם מחויבים לקדם את מחקריהם ולהשיג מימון בשבילם.

5. כמו כן נראית לוועדה הצעת הוועדה הבין-לאומית – לכלול את הדרכת הסיוורם ואת החפירות הלימודיות במטלות ההוראה הרגילות של המורים.

6. הוועדה מדגישה את ייחודה של הארכאולוגיה כתחום מדעי המפגיש במידה רבה את מדעי הרוח עם מדעי הטבע. שילוב אידיאלי זה הולם, אולי יותר מכל תחום אחר, את רוח המחקר הבין-תחומי. בשל מיקומם של החוגים לארכאולוגיה בישראל בפקולטות למדעי הרוח או בלימודי יהדות ולימודי ארץ ישראל (שבדרך כלל תקציבי המחקר שלהן דלים ביחס לתקציבי הפקולטות של המדעים המדויקים) תקצובם אינו הולם, ואין בידם לבצע מחקר שדה ולקיים מעבדות, עבודת שדה ומחקרים משותפים עם מדעי הטבע (עניין זה נדון גם בהמשך, בפרק העוסק במצב המחקר). ראוי אפוא שמימון תחום הארכאולוגיה באוניברסיטאות יהלום את הצרכים המתבקשים והלגיטימיים של המקצוע ויאפשר את קיום המחקר הבין-תחומי הראוי. במצב זה יש לראות בארכאולוגיה תחום ייחודי שיש לממנו על פי קריטריונים הקרובים יותר לאלה של מדעי הטבע.
7. נושא הנדון הרבה בדיוני הוועדה ובדיוני הוועדה הבין-לאומית הוא ההפרדה בין לימודי התואר הראשון ללימודי התואר השני. נושא זה עומד לדיון גם במסגרת החוגים לארכאולוגיה באוניברסיטאות השונות. ההמלצה היא להגדיר את מטרות הלימוד בכל שלב ושלב. בלימודי התואר הראשון יש להרחיב את בסיס הידע הכללי בדרך של הוספת מבואות בתחומים שונים ומשיקים דוגמת ההיסטוריה של ציוויליזציות קדומות, אנתרופולוגיה חברתית, יחסי גומלין בין אדם לסביבה וכד'. חבר הוועדה פרופ' שמואל אייזנשטדט ז"ל, מבחירי הסוציולוגים בעולם, הביע את הדעה שיש לחזק את המתודולוגיה הסוציולוגית במחקר הארכאולוגי. עניין זה חשוב במיוחד לארכאולוגים החוקרים את עלייתן וירידתן של ממלכות ושל תרבויות. בעניין זה העירו חברים בוועדה כי כבר היום משתמשים בהוראה ובמחקר לא מעט במתודות מתחום האנתרופולוגיה החברתית ומתחומים משיקים, אבל ראוי לתת את הדעת לנקודה זו.
8. הוועדה, כמו גם ועדת המל"ג, הצביעה על חולשה נפוצה בקרב תלמידים בתחומי החשיבה הביקורתית ובכושר הכתיבה והניסוח. ראוי לחזק תחומים אלה.
9. נראית לוועדה המסקנה של ועדת המל"ג שעל פיה לימודי התואר השני דלים מדי ויש לחזקם בהיצע של קורסים בעלי אופי מקצועי, שיעודם להכשיר את התלמידים לעבודת מחקר. קורסים מקצועיים העוסקים בטיפולוגיה של קרמיקה או של כלי צור, הניתנים כיום במסגרת הלימודים לתואר הראשון, יילמדו בעיקר במסגרת התואר השני. כמו כן יש להדגיש בלימודי התואר השני את שימושי המדע בארכאולוגיה ואת לימודי השפות העתיקות. ההמלצה היא לקיים בחינות מסכמות בסוף לימודי התואר השני (נוהל זה קיים באוניברסיטה העברית בירושלים, אך אין הוא מאפיין את כלל האוניברסיטאות בארץ). חברים בוועדה העירו כי היום מדיניות האוניברסיטאות היא לצמצם עד כמה שאפשר את מספר השעות המותרות בלימודי התואר השני. התביעה להעביר את שיעורי ה"מימוניות" לשלב זה תפגוש מציאות שבה אין מספר הולם של שעות הוראה. יש לתת את הדעת על סתירה זו.

10. כמו כן התרשמה הוועדה כי ההפרדה המסורתית לתחומים על פי התקופות (התקופות הפרהיסטוריות, תקופות המקרא, התקופות הקלאסיות ובמידה פחותה התקופות המאוחרות) היא חדה מדי. התופעה אופיינית לכל רמות הלימוד. ראוי לשלב בין התקופות ולהדגיש את המשכיות התרבותית. נושאים רבים אינם כלולים בתכנית ההוראה, וההוראה מתרכזת בעיקר, ובהגזמה, בארכאולוגיה של ארץ ישראל והסביבה הקרובה (אולי להוציא התקופות הפרהיסטוריות). מצב זה יוצר הרגשת בידוד ואפילו ניתוק ופריפריאליות לעומת שדות ההוראה המקובלים בעולם. יש לחשוב על הקמת מסגרות לימודים שבהן יודגש מקומן של ההתפתחויות בארץ ישראל על רקע התפתחות התרבות האנושית בעולם. ניתן להרחיב את ההוראה מנקודת מבט של גישה משווה ולחזק את הבסיס התאורטי של המחקר הארכאולוגי בגישה מרחיבה וכוללנית.

11. הוועדה מצביעה על החולשה היחסית של הוראת הארכאולוגיה של התקופות המאוחרות (התקופה המוסלמית הקדומה, התקופה הצלבנית והתקופה המוסלמית המאוחרת) באוניברסיטאות בישראל ורואה צורך בחיזוק ההוראה והמחקר בנושאי תקופות אלו.

12. תופעה מצויה היא יציאה לגמלאות של כמה מורים מרכזיים במדורי לימוד שונים בתוך תקופה קצרה. תופעה זו עלולה להחליש מאוד את מעמד המדור ואת יכולתו לשמור על רמה נאותה בהוראה ובמחקר וכן על מעמד המחלקות במערך הכלל-אוניברסיטאי. נדרשת ערנות רבה ותכנון מראש של תוספת מורים מצד המוסדות והחוגים עצמם כדי למנוע ירידה ברמת ההוראה, ברמת המחקר וביקורת המחלקות במערך הבין-אוניברסיטאי.

13. יש לחזק את לימודי השפות בלימודי התואר השני והשלישי. הנורמה בעולם היא דרישת ידע של שתי שפות אירופיות ברמת תלמידי המחקר. לימוד יוונית או לטינית (ובנושאים מסוימים שתי השפות) הכרחי לתלמידים מתקדמים בארכאולוגיה קלאסית. לתלמידי הארכאולוגיה של תקופת המקרא מומלץ לימוד מצרית או אכדית (ולמתמחים חיתית ואוגריתית). הלשון הערבית הכרחית ללימודי הארכאולוגיה המוסלמית (וכן לטינית וצרפתית של ימי הביניים למתמחים בארכאולוגיה צלבנית). עם זאת יש להביא בחשבון כי לימוד לשונות עתיקות, שהוא לכאורה תביעה המובנת מאליה, "גוזל" הרבה מן הסכום המוגבל של שעות הלימוד שהסטודנט מחויב בהן. המדריכים האישיים ממליצים על לימוד השונות העתיקות (בשלב הלימודים לתואר שני ושלישי), אך אין בידם לכפות. השינוי יבוא רק כאשר האוניברסיטאות יכירו בלימוד השפות העתיקות כדרישה ייחודית נוסף על שעות ההוראה הנדרשות לתואר ויאפשרו את הלימודים האלה מבלי לחייב את התלמידים בתשלום נוסף.

14. יש לעודד את התלמידים בשלבים המתקדמים ללמוד קורסים המרחיבים את הדעת (למשל בתחומי מדע הדתות, היסטוריה כללית, תולדות האמנות, גאוגרפיה

או קורסים בסיסיים במדעי החברה וכן במדעי הטבע, וראה על כך להלן עמ' 43-46). בניגוד לעבר, מקובל כיום במוסדות לגבות תשלום נוסף עבור שעות לימוד נוספות אלו. התשלום הנוסף הוא גורם המגביל הן לימודים כלליים הן לימודי שפות עתיקות בהיקף רחב מן המינימום ההכרחי. ראוי לשקול מדיניות זו (שאותה קובעת במידה רבה הוועדה לתכנון ולתקצוב) ולאפשר חופש גדול יותר לתלמידי השלבים המתקדמים ברכישת שפות נוספות ובלמוד תחומים ודיסציפלינות חדשים. הוועדה ממליצה בפני האוניברסיטאות לבטל תשלומים נוספים אלה.

15. הוועדה רואה צעד חיוני בחיוב התלמידים לתואר ראשון בקורס בסיסי בשימוש במדעים מדויקים בארכאולוגיה ובחשיפתם לשיטות ולגישות השונות בתחומי מחקר אלה. יצוין כי קורסים בתחומים אלה ניתנים זה שנים באוניברסיטאות השונות אך יש לחזק מגמה זו, במיוחד בלימודים לתואר שני ושלישי. מטבע הדברים אין ביכולת האוניברסיטאות לקיים מעבדות ומרכזי מחקר בכל אחד מן המקצועות המדעיים, ובפועל עלה כי כל אוניברסיטה מחזיקה מומחים ומעבדות בתחום מסוים. ועדת המל"ג המליצה, והדברים עלו אף בדינוי ועדת הבדיקה, כי חמש האוניברסיטאות יתארגנו, בתמיכת המל"ג, להוראה משותפת של השימוש במדעים בארכאולוגיה ברמות התואר השני והשלישי. ועדת המל"ג המליצה להקים מסלול לימודים בין-אוניברסיטאי תוך שיתוף עם מרכז קימל למדעי הארכאולוגיה במכון ויצמן למדע. הלימודים במסלול זה יתקיימו בימי לימוד מרוכזים וילמדו בהם סטודנטים מן האוניברסיטאות השונות. יצוין כי גם כיום יש שיתופי פעולה בין אוניברסיטאות לבין מכון ויצמן למדע בתחומים שונים (כמו גם בין האוניברסיטאות עצמן). בקרב חברי הוועדה היו מי שהביעו ספק בשימות ההצעה לרכז את הלימודים בתחום המדעים בימי לימוד מרוכזים ואף בבניית מערכת לימוד משותפת לחוגים השונים.

16. ועדת המל"ג התרשמה כי מספר התלמידים ללימודי התואר השני והשלישי בארץ גדול בהרבה ממספר מקומות העבודה הקיימים בארץ ומן האפשרות לקלוט את כל המסיימים בעבודות בתחום. באוניברסיטאות המובילות בארצות הברית למשל מספר התלמידים קטן יותר ומותנה במספר המלגות. אין הוועדה ממליצה להגביל את מספר התלמידים (עניין שאינו בשליטה והוא נוגד את החופש האקדמי), אך היא ממליצה להתייחס לעניין זה ובמיוחד לחלק את כספי המלגות, שממילא הם מצומצמים, לתלמידים הבולטים ביותר ולאן דווקא לכל מי שנרשם ללימודי התואר השלישי.

17. בשל מספרם הקטן של חברי הסגל בכמה מן המחלקות, המקשה על קיום תכנית לימודים מקיפה, הוועדה ממליצה על שיתופי פעולה בין-מוסדיים, בעיקר בלימודים לתואר השני.

18. עלתה השאלה אם ראוי לעודד את תלמידי התואר השלישי לכתוב את עבודות

הדוקטור שלהם באנגלית. בעבר אפשרו האוניברסיטאות, ככלל, כתיבה בשפות זרות רק במקרים מיוחדים (סיוע לתלמידים שאינם שולטים בעברית והרצון להגדיל את מאגר השופטים הפוטנציאליים בחו"ל). עמדת האוניברסיטה העברית למשל הייתה שהיא מופקדת על פיתוח המדע וההשכלה בלשון העברית. ועדת המל"ג סברה כי יש לאפשר, ואף לעודד, פרסום בלשונות זרות, בעיקר באנגלית, שהיא כיום שפת המחקר המקובלת בעולם. כך יוכלו התלמידים לפרסם את עבודותיהם בעולם במהירות יחסית ולהנגישן לציבור החוקרים. זו תהיה הכנה טובה שתקל על החוקרים להציג את מסקנותיהם בכינוסים בין-לאומיים. בפועל מקובל היום בחלק מן האוניברסיטאות לאפשר כתיבת עבודות באנגלית על פי רצון התלמיד. חברי הוועדה לא גיבשו עמדה אחידה בנושא זה.

19. לדעת הוועדה יש לאפשר לתלמידי התואר השלישי להתנסות בהוראה עד כמה שניתן. יש לזכור שזהו המאגר העיקרי של מורי העתיד וראוי לטפחו. עם זאת קיימת סכנה שהאוניברסיטאות ישתמשו בתלמידים אלה ככוח עבודה זול. ארגון הסגל הזוטרי תובע להתייחס למורים כאלה כאל בעלי משרות חלקיות, תובע המשכיות העסקה ואינו מאפשר לחשב את כספי המלגות כשכר עבודה. תביעות אלו, שיש בהן הרבה מן הצדק, מצמצמות את יכולת ההעסקה של התלמידים המתקדמים בתפקידי הוראה. מובן מאליו שהאמור כאן תקף לכל המקצועות והחוגים.

20. הוועדה דנה בקשר שבין הכשרת הסטודנטים לארכאולוגיה באוניברסיטאות לבין הצרכים של רשות העתיקות, שהיא המעסיק החשוב ביותר של ארכאולוגים בישראל. צוינה העובדה כי הניסיון בעבודת שדה של רבים מן הסטודנטים, אפילו ברמת לימודי התואר השני, מסתכם בדרך כלל בהשתתפות בחפירה לימודית אחת (יצוין כי בחיפה מחויבים התלמידים בשלוש חפירות, אחת בכל מדור לימודים). אין מדיניות אחידה בין האוניברסיטאות באשר להענקת תעודת החופר הנדרשת ברשות העתיקות. רשות העתיקות מצדה סומכת על שיקול דעתם של המוסדות האקדמיים בבניית התכנית ואינה מתערבת בתכנית הלימודים. לנושא זה חשיבות גדולה בהוראת הארכאולוגיה, ובמיוחד בצדדים המעשיים ובמימוניות הנדרשות מחופרים ומאנשי סקר. במציאות אין אחידות בין האוניברסיטאות בגישתן לתכנית ההוראה ולרמת ההכשרה הנדרשת לצורך הענקת תעודה זו. באוניברסיטה העברית מוענקת תעודת חופר רק לתלמידי התואר השני, לעומת שאר האוניברסיטאות, שם היא ניתנת בשלב לימודי התואר הראשון. הוועדה ממליצה על דיון מחודש ברמה הלאומית בכל הקשור להנפקת תעודה זו.

21. הוועדה ממליצה, בעקבות ועדת המל"ג, על חיזוק תחום השימור כחלק ממערך ההוראה באוניברסיטאות (לפי שעה קיימת מגמת שימור באוניברסיטת חיפה). מדובר בשימור אתרים ובהכנתם למבקרים כמו גם על שימור ממצאים במעבדות. מטעמים מעשיים, ייתכן שיש ליצור בתחום זה תכנית לימודים משולבת בין האוניברסיטאות השונות.

22. הוועדה מדגישה את הצורך במילוי מקומם של מורים שפרשו. במינויים החדשים יש צורך למלא את שורות המורים המומחים במקצועות המקובלים (ארכאולוגיה של התקופות השונות) אבל לדאוג גם למינוי מורים הפתוחים לתחומים ולגישות חדשות בתחום המדע והתאוריה הארכאולוגית.

23. ועדת המל"ג הצביעה על התופעה המקובלת של מינוי מורים חדשים מתוך החוגים בדרך של "גידול פנימי" ועל הצורך לעודד מעבר של תלמידים לתארים מתקדמים ושל חוקרים ומורים צעירים בין המוסדות. באופן זה תיווצר חשיפה מרבית של סטודנטים לשיטות ולגישות של חוקרים מאוניברסיטאות שונות. כמו כן ראוי להזמין מרצים אורחים מן החוץ. הדבר אכן נהוג בחלק מן האוניברסיטאות אך ראוי לחזקו. יש לבדוק את האפשרות להעמיד לרשות הסטודנטים "שיעורים משודרים", מפי טובי המורים באוניברסיטאות, שיהיו נגישים לכול.

24. ועדת המל"ג הצביעה על אי-שוויון מגדרי שעדיין קיים בסגל ההוראה בחלק מן האוניברסיטאות ומציעה לנקוט צעדים כדי לבטלו. להלן טבלת סגל המורים בשנת 2012:

	אוניברסיטת בן-גוריון	אוניברסיטת תל-אביב	אוניברסיטת חיפה	אוניברסיטת בר-אילן	האוניברסיטה העברית בירושלים
גברים	100%	94%	75%	71%	50%
נשים	0%	6%	25%	29%	50%
סה"כ	5.5	17	12	14	16

25. הוועדה דנה בנושא הנשירה מלימודי התואר הראשון, ההולכת וגדלה משנה לשנה. ועדת המל"ג העלתה את הדעה שמא תנאי הקבלה בשנה א גמישים מדי ומאפשרים כניסתם של תלמידים שאינם יכולים לעמוד בדרישות הלימודים בשלבים המתקדמים. ראוי לשקול תנאי קבלה נוקשים יותר לחוגים לארכאולוגיה, אף אם הדבר יביא לירידה מסוימת במספר התלמידים בשנה הראשונה.

26. ועדת המל"ג המליצה על מינוי יועץ לכל דרג לימודים שיעמוד לרשות הסטודנטים. כמו כן הציעה ועדת המל"ג להקים ארגוני בוגרים של המחלקות השונות ולקיים קשר רצוף עם הבוגרים.

27. עניין נוסף אשר ועדת המל"ג הצביעה עליו הוא עניין התשתיות להוראה. נראה לחברי ועדת המל"ג כי באוניברסיטאות העברית, תל-אביב וחיפה רמת התשתיות נאותה, אך לא באוניברסיטאות אחרות. צוין כי גם בתחום הספריות אין אחידות, ויש אוניברסיטאות שיש בהן חוסר גדול של ספרות מקצועית. חברי הוועדה נמנעו מדיון בנושא זה כשם שנמנעו מדיון בנושאים של איכות ההוראה בכלל, אף שהובעה משאלה לשפר את השיתוף ואת שירות ההשאלה הבין-ספרייתי.

28. הוועדה מציעה כי יוקם מאגר נתונים של נושאי עבודות לתואר שני או שלישי הנמצאות בתהליך של כתיבה באוניברסיטאות בישראל, ובאשר לעבודות דוקטור אולי גם רשימת עבודות שהן בשלבי כתיבה באוניברסיטאות בחו"ל.

לסיכום:

מצב ההוראה והמחקר בתחום הארכאולוגיה באוניברסיטאות ישראל ככלל הוא מתקדם ומשביע רצון, ויש מקום לסיפוק ולהערכה חיובית. עד כמה שהיה ניתן להשוות מצבנו בתחום זה למצב האוניברסיטאות בחו"ל, איננו נופלים מהן. עם זאת יש נושאים מרובים הראויים לתיקון ולשיפור. הנושאים, שנמנו למעלה, דורשים מאמץ נוסף מצד החוגים לארכאולוגיה, מצד האוניברסיטאות ומצד מדינת ישראל בכלל.

פרק שני | מצב המחקר הארכאולוגי

הוועדה השקיעה זמן רב בדיון בנושאי המחקר הארכאולוגי. עניין זה קשור, כמובן מאלי, גם בפעילות האקדמית שנדונה למעלה, אבל יש לו ייחוד משלו. מלבד האוניברסיטאות פעילה בתחום זה במיוחד רשות העתיקות (עד להקמתה בשנת 1989 היה פעיל בעניין אגף העתיקות במשרד החינוך והתרבות). הרשות היא המעסיק והמבצע הגדול ביותר בתחום מחקרי השדה והמעבדות המסייעות למחקר.

הדיונים בוועדה, בוועדת המשנה, במפגש הציבורי הפתוח ובמפגש עם חוקרים צעירים נגעו בשני נושאים עיקריים: האחד הוא ניצול טכנולוגיות מתחום המדעים המדויקים, מדעי הטבע ואף מדעי החברה בארכאולוגיה; העניין האחר הוא מספרם, אופיים ואיכותם של מחקרים ארכאולוגיים ומצב הפרסומים המדעיים. בעניין הפרסום נסב הדיון גם על אפשרות השימוש בטכנולוגיות אלקטרוניות כתחליף לדפוס בפרסום חפירות ולסקרים ועל קשיי המימון הנובעים מן השימוש בטכנולוגיות החדשות.

על פי חוק העתיקות, עתיקה היא אתר או חפץ שזמנם עד 1700 לספירה. אבל המקובל הוא שאם מתגלות באתר שכבות מאוחרות יותר, עד ימי המנדט הבריטי, הטיפול בממצא הוא זהה לטיפול בשכבות ובממצאים העתיקים. בגלל מצוקת כוח ההוראה והמחקר באוניברסיטאות, גם מספר החופרים המתמחים בתקופות המאוחרות (ימי הביניים ואילך) קטן מן הראוי.

א. הארכאולוגיה, מדעי הרוח, מדעי הטבע והמדעים המדויקים

הארכאולוגיה עוסקת בתחומים שונים של חקר העבר. לעומת שנותיה הראשונות, שבהן שימשה בעיקר מדע עזר של ההיסטוריה וכלי שבא לאייר את הטקסטים החשובים מן העבר, ובהם כתבי הקודש או הספרות הקלאסית, או שמה במרכז גילוי וחשיפה של אתרים נבחרים הידועים מן הספרות, היום משמשת הארכאולוגיה כלי מרכזי לכתיבת ההיסטוריה. הארכאולוגיה חושפת תרבויות שאין עליהן מידע מן הכתב, עוסקת בהתפתחות האדם ובחקר נופי חייו ומקדישה עצמה לתחומים שאין אליהם גישה מן הכתובים דוגמת חזותם הפיזית של האנשים בתקופות העבר, כלכלתם, תרבותם ואורחות חייהם. הארכאולוגים נזקקים לכלים מתחום מדעי הרוח ומדעי החברה, ועבודתם תורמת לפיתוחם של תחומים אלה, עד שהפכו בעצמם נושאים למחקר ולימוד.

נציין כמה מתחומים נבחרים אלה:

1. פלאוגרפיה. חקר הכתובות העתיקות מארץ ישראל למן האלף השני לפני הספירה ועד שלהי העת העתיקה הוא חלק חשוב במחקר הארכאולוגי. בארץ התגלו כתובות רבות בשפות עברית, ארמית, ערבית, יוונית, לטינית וכד'. כתובות הן

מן הממצאים החשובים ביותר המתגלים בחפירות, אך מחקרן בדרך כלל חורג מתחום עיסוקו של הארכאולוג החופר עצמו, ועוסקים בו אפיגרפים ופילולוגים המומחים בנושא. במהלך המחקר הארכאולוגי בארץ התגלו מאות כתובות מן התקופות השונות, ומחקרן תרם רבות להכרת התפתחות הכתב, למחקר הלשוני ולמסקנות היסטוריות ופילולוגיות אחרות העולות מן הכתובות. תרומה מיוחדת נודעת לממצא של כתבי יד הכתובים על קלף, דוגמת מגילות ים המלח, וכן לפירושים המאפשרים מבט אל חיי היום-יום, דוגמת המכתבים והמסמכים מתקופת בר-כוכבא או האוסף הגדול של פפירוסים שהתגלו לפני עשרות שנים בניצנה, המאירים את חיי היום-יום בתקופה הביזנטית.

2. חקר הארכיטקטורה הקדומה. מחקר משווה של הארכיטקטורה הקדומה הוא שלב חשוב במחקר הארכאולוגי. כמה מחקרים של חוקרים ישראלים עסקו באספקטים של התפתחות העיור והתפתחות טיפולוגית של סוגי מבנים מסוימים (מקדשים, ארמונות, ביצורים, בתי מגורים וכד') בתקופות השונות לאור התפתחות מבנים דומים במזרח הקדום או בעולם הקלאסי. סינתזות מסוג זה נותנות מבט רחב על הארכיטקטורה הקדומה, וחשיבותן להמשך המחקר רבה.

3. חקר האמנות הקדומה. תחום מחקר רחב זה מתייחס לכל התקופות הארכאולוגיות שמהן הגיעו אלינו חפצי אמנות. חוקרים ישראלים תרמו רבות בדור האחרון להבנת האמנות הפרהיסטורית, לניתוח יצירות אמנות מן התרבות הכנענית ומן התרבויות המקומיות השונות של תקופת הברזל. בתקופות המאוחרות בולט חקר ציורי הקיר מתקופת הורדוס, חקר העיטור האדריכלי לאורך התקופה ההלניסטית עד הביזנטית וחקר הפסיפסים מן התקופה הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה. מחקרים רבים עוסקים באמנות היהודית, באמנות הנוצרית בתקופה הביזנטית ובאמנות האסלאמית הקדומה. את כל המחקרים הללו מאפיין שילובם של מחקרים פרטניים בארכיטקטורה, באיקונוגרפיה ובהתפתחות סגנונות אמנותיים, וניסיון להבין את האמנות הקדומה לאור המקורות הכתובים בני הזמן.

4. נומיסמטיקה. חקר מטבעות הקדומים הוא נושא מחקר בפני עצמו, בעל ערך רב הן מבחינת קביעת הכרונולוגיה של התקופות שבהן מופיעים מטבעות והן מבחינת צדדים פוליטיים, כלכליים, אמנותיים ואיקונוגרפיים הבאים לידי ביטוי במטבעות. מטבעות היהודים הם נושא בעל חשיבות מיוחדת. חוקרים ישראלים תרמו רבות למחקר זה. כתב עת של החברה הנומיסמטית הישראלית וכן ספרים ומאמרים בכתבי עת בין-לאומיים מבטאים את הישגי המחקר בתחום זה.

5. ישראל נמצאת במקום מתקדם יחסית בקרב המדינות המערביות בשילוב תחומי מדע שונים (כמו ארכאומטרייה או מיקרוארכאולוגיה) ותחום מדעי החיים עם הארכאולוגיה. לצד הפעילות האוניברסיטאית חלק נכבד בהתקדמות זו יש לשיתוף הפעולה בין מרכז קימל למדעי הארכאולוגיה במכון ויצמן, שהוא מן

המובילים בתחום, לבין חלק מהאוניברסיטאות בישראל. המכון מקיים שיתוף פעולה פורה במיוחד עם אוניברסיטת תל-אביב וכן עם אוניברסיטת חיפה, בר-אילן והאוניברסיטה העברית בירושלים.

תחומי שילוב המדעים המדויקים בארכאולוגיה הם מגוונים ביותר. ארכאולוגים פונים לאנשי מדעי הטבע לצורך בירור ממצאים דוגמת עצמות אדם וחי, שרידי תכולה של חומרים אורגניים בתוך כלי קיבול, זיהוי ממצאים בוטניים, פיסות בד, שרידי צבע, מקורות של חומר קראמי וכד', ופניותיהם מקובלות כבר עשרות שנים. גם פניות למעבדות לצורך מדידת תאריכים בשיטת פחמן 14 מקובלות ביותר. בשנת 1974 הוקמה המעבדה הראשונה לארכאומטרייה באוניברסיטה העברית והיא פעלה עד 1997. הבדיקות המדעיות השונות נעשו במסגרת של שיתוף פעולה מדעי או רכישת שירותים בתשלום. זה שנים אחדות, כאמור, שגדל חלקם של המדעים המדויקים בעבודה הארכאולוגית והיום הם חלק לא נפרד ממנה, אם זה בחפירה ואם בטיפול בממצא. שחזור הפלורה והפאונה של העולם העתיק, הרכב המזון, מעקב אחרי מקורם של מתכות וחומרי גלם שונים, מעקב אחרי שרידי DNA ולימוד ההתפתחות הטכנולוגית ונושאים נוספים רבים הפכו לחלק מרכזי במחקר הארכאולוגי, והם הולכים ומתפתחים. אוניברסיטאות שונות מחזיקות מומחים או מעבדות בתחומים השונים, ובדרך כלל יש שיתוף פעולה מחקרי בין חוקרים במוסדות שונים לבין המעבדות. המוסד המוביל בחלק מן התחומים שנזכרו למעלה הוא כאמור מרכז קימל למדעי הארכאולוגיה במכון ויצמן, המנוהל בידי פרופ' סטיב ויינר.

לצד ההישגים במרבית התחומים ניכרת חולשה יחסית בכמה תחומים אחרים. שימורם המדעי של אתרים (ולפעמים של ממצאים בודדים) עדיין אינו משביע רצון, ויש מקום לשימוש רב יותר בשיטות הקיימות במדעי הטבע. שימוש באמצעי חישה מרחוק (שיטות מעקב גאופיזיות ואלקטרוניות אחרי מהלכם של קירות וחללים תת-קרקעיים) קיים בארץ, אבל במקרים מרובים נעזרים בחוקרים או במוסדות מחו"ל. בדיקת גילם של ממצאים אורגניים בשיטת פחמן 14 נעשית במכון ויצמן למדע ובמעבדות בחו"ל.

הפיגור הבולט ביותר והפוגע ביותר במחקר המדעי בכלל הוא תחום האנתרופולוגיה הפיזית. תחום זה נפגע במיוחד מן החוק הקובע כי עצמות אדם אינן בבחינת עתיקות, ויש להעבירן מיד עם חשיפתן למשרד הדתות לצורך קבורה. התנגדות (לעתים אלימה) של גופים חרדיים מונעת בדיקת קברים עתיקים ופוגעת פגיעה חמורה בתחום מרכזי של המחקר. הקלה מסוימת עשוי להביא השימוש במעבדה ניידת, כדוגמת זו הקיימת במקומות אחדים באירופה, המאפשרת ביצוע של בדיקות ראשוניות וחיוניות בשדה, לפני שהעצמות מועברות לקבורה, אך אין בכך משום פתרון של ממש לפגיעה האנושה במחקר.

6. השיפור המתבקש מתבטא בהגדלה ניכרת של תקציבי המחקר העומדים לרשות

החוקרים בתחום. קרן יד הנדיב עשתה רבות בתחום המימון, אבל עדיין האמצעים רחוקים מלהשביע רצון, ויש להגדיל את מספר העובדים, לספק את ציוד המעבדה הנדרש ולחזק את ההוראה ואת הכשרת העובדים בתחום.

7. מן הדיונים עלו שתי גישות בנוגע למידת השילוב של מדעי הטבע בארכאולוגיה ובהוראת הארכאולוגיה, התלויות באופי החפירות והמחקרים. חוקרים העוסקים בתקופות פרהיסטוריות, בתקופות היסטוריות מוקדמות ובאתרים שאין עליהם ידיעות היסטוריות תלויים במדעים אלה במידה מכרעת. לעתים בדיקות מדעיות הן המקור העיקרי למידע על חברות העבר ולזיהוין. לעומת זאת בחפירות רחבות היקף מן התקופות המאוחרות יחסית שיש עליהן מידע מן המקורות ההיסטוריים, התלות במדעים המדויקים קטנה יותר. יש הבדל בין חפירה באתר פרהיסטורי לבין חפירת כנסייה או בית כנסת המכילים פסיפסים שיש להביאם בחשבון. כתובת מתוארכת או מטמון מטבעות מיייתרים במידה רבה את הצורך בבדיקות תיארוך בשיטות פיזיקליות. עם זאת גם באתרים מתקופות מאוחרות יש חשיבות עליונה לבדיקות האנתרופולוגיות, הזואולוגיות, הבוטניות וכיוצא בהן כדי לשחזר את נופי הארץ, משך החיים, הרכב המזון, היבוא והמסחר, היכולת הטכנולוגית ואפילו רעידות אדמה ומגפות.

8. חברי הוועדה סבורים כי ראוי לקדם את שילוב המדעים המדויקים במחקר הארכאולוגי ובהוראת הארכאולוגיה. מימוש מגמה זו כבר נראה בהוראה בין-פקולטאית באוניברסיטאות וראוי לחזקו. עם זאת יש להכיר בעובדה שחפירות רבות מאוד (בעיקר חפירות הצלה שמנהלת רשות העתיקות) הן קצרות מועד ומוגבלות בשטח, ולא תמיד אפשר וראוי לקיים בהן את הבדיקות המורכבות והיקרות.

9. יש לעודד סקרים גאופיזיים של פני השטח בטרם חפירה, בעיקר באתרים רחבי ממדים. סריקה זו הוכיחה עצמה במיוחד באזורים חוליים ובמידה רבה גם באזורים סלעיים וסייעה לחוקרים באיתור שטחי החפירה ובהשלמת תמונת האתר.

10. ראוי לדאוג לקיומו של מוסד או גוף מרכזי שיהיה מוקד לפניות מצד הארכאולוגים הן לצורך מתן שירותים מדעיים חיוניים הן לקידום וטיפוח המחקר הארכאולוגי ולהרחבת אופקיו. קיימות כיום בארץ מעבדות אחדות המספקות שירותים, אך אין מקום מרכזי שאליו החופרים יכולים לפנות ולו לצורך הכוונה. דוגמאות למרכז מחקרי המספק שירותים (גם בתשלום) יש בצרפת ובאנגליה. ראוי ללמוד מן המצב בארצות אלו ולהפיק את הלקחים לעבודה בארץ.

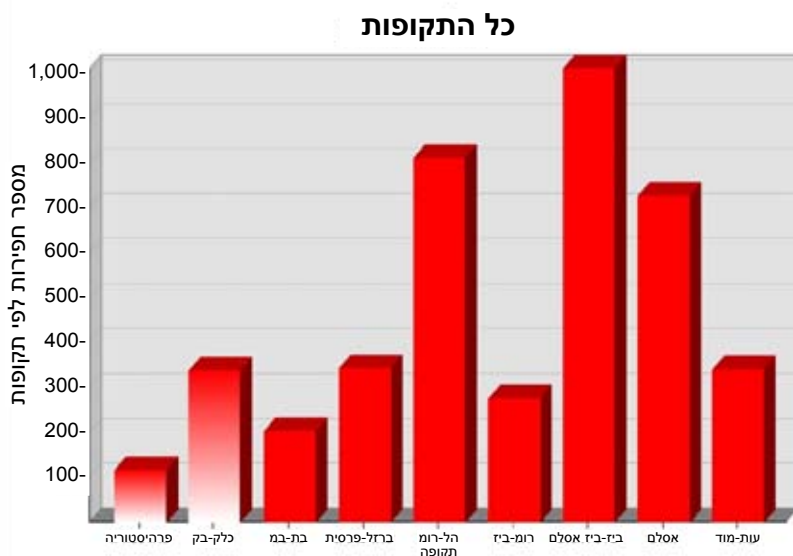
11. הוועדה קוראת לשינוי המדיניות הכובלת את המחקר האנתרופולוגי-פיזי, ועד שיתחולל השינוי המצופה, ממליצה הוועדה על קביעת הסדר שיעודד את קיום המחקר גם בתנאים המגבילים של החוק הקיים.

ב. איכות החפירות והפרסומים הארכאולוגיים

1. היקף העבודה הארכאולוגית בארץ הוא רחב ומרשים, וסוגי החפירות מגוונים מאוד. לעתים החפירות הן באתרים גדולים ונמשכות שנים רבות, ולעתים הן חפירות הצלה מצומצמות ביותר, הנמשכות יום או יומיים, ומלוות בפעילויות בנייה שוטפות ואחרות הנמשכות שבועות או חודשים ספורים. את מרבית החפירות רחבות ההיקף מבצעים מוסדות אקדמיים מן הארץ ומחו"ל. מרבית החפירות בארץ (כ-80%) מוגדרות חפירות הצלה המלוות תכניות פיתוח ואיום על הרס אתרים. את רובן המכריע מבצעת רשות העתיקות, ואת מיעוטן – האוניברסיטאות או גופים הפועלים מטעמן.

2. אף על פי שאין בנמצא שיטת מדידה אובייקטיבית, דומה שמבחינה מקצועית רמתה של הארכאולוגיה בארץ, ככלל, גבוהה. חוקרים ישראלים מרבים להופיע בכינוסים מדעיים בארץ ובחו"ל, מנהלים מפעלי מחקר הזוכים להערכה וזוכים למענקי מחקר פנימיים וחיצוניים. גם בתחום זה אפשר שיהיה הבדל בין החפירות רחבות ההיקף לבין חפירות ייעודיות המשולבות במפעלי פיתוח ונעשות בתנאים של מצוקת זמן ולחץ חיצוני, אך אין הדברים פוגמים בהערכה הכללית.

אתרי עתיקות חפורים בארץ ישראל בשנים 1990–2010

3. הסטטיסטיקה המתייחסת לשנים האחרונות, על פי רישומי רשות העתיקות, מציגה את תמונת המצב של החפירות הארכאולוגיות בארץ. ממוצע החפירות היזומות הוא כ-70 בשנה; מספר הרישיונות לחפירות שאינן מבוצעות בידי רשות העתיקות נע בין 31 בשנת 1982 לשיא של 89 חפירות בשנת 1989. בשנת 2010 היו למשל 73 חפירות. מספר חפירות ההצלה נע בין 46 בשנת 1986 ועד 267 בשנת 2010.

הגראפים הנלווים מראים את חלוקת החפירות בשנים 1990–2010 על פי התקופות: בחפירות המחקריות היזומות מתבלטות בעיקר החפירות מן "התקופה הקלאסית" (זהו כינוי לא מדויק המקובל בארץ למשך הזמן שמן התקופה ההלניסטית – סוף המאה הרביעית לפני הספירה – ועד ימי הביניים, ובעיקר מן התקופה הרומית, התקופה הביזנטית והתקופה האסלאמית הקדומה). מספר החפירות העוסקות בתקופות הפרהיסטוריות הוא יציב, כ-10–14 חפירות בשנה. מספר מועט של חפירות תת-ימיות נערך מדי שנה, לרוב בעקבות תגליות של ספינות טרופות לאורך החוף.

חפירות רשות העתיקות מראות כי לתקופות המאוחרות עדיפות גדולה על פני תקופות אחרות. בין 1990 ל-2010 נערכו 115 חפירות פרהיסטוריות, 338 חפירות מן התקופות הכלקוליתית והברונזה הקדומה (האלף החמישי-השלישי לפני הספירה); 203 חפירות בתקופות הברונזה ועד תקופת הברזל (למן האלף השלישי לפני הספירה ועד המאה השישית לפני הספירה); 342 חפירות שויכו לתקופת הברזל המאוחרת ולתקופה הפרסית (עד ראשית המאה הרביעית לפני הספירה); 810 חפירות הוקדשו לתקופה ההלניסטית והרומית (עד המאה הרביעית לספירה); 275 חפירות נערכו באתרים שמן התקופה הרומית והביזנטית (עד המאה השביעית לספירה). 1010 חפירות הן מן התקופה הביזנטית והמוסלמית, 726 הוקדשו לתקופה המוסלמית הקדומה (עד הכיבוש התורכי בשנת 1517); 340 חפירות הוקדשו לתקופה העות'מאנית ועד הקמת המדינה (הכפילויות בזיהוי התקופות מצויות ברשימות שהוצגו בפני הוועדה).

יש לזכור כי סטטיסטיקה זו אינה מדויקת: ההפרדה בין התקופות היא קשה, ולעתים מתאפשרת אך בקושי, ועל כן יש חפיפות ואי-דיוקים בסקירה שלמעלה. למרות אי-הדיוקים המגמה בולטת לעין. לטענות העולות לעתים בציבור (בעיקר בחו"ל) כאילו חפירות באתרים יהודיים, חפירות בתי כנסת וכד', זוכות לעדיפות, ואילו חקר התקופות המוסלמיות מוזנח, אין על מה לסמוך (על המפעל הממשלתי של טיפול ב"אתרי המורשת", המעדיף, בניגוד לאמור כאן, אתרים יהודיים – ארכאולוגיים ואחרים – על פני המורשת התרבותית הכללית, ראה בפרק הדן בארכאולוגיה והחברה).

4. החפירות היזומות כאמור מתבצעות בעיקר באחריות המוסדות האקדמיים ומונהלות בידי חוקרים מטעמן. שאלות המחקר והאתר הנבחר לחפירה נקבעים

על פי העניין המדעי שיש לחופרים. פעמים רבות חל שיתוף פעולה בין מוסדות אחדים, ולעתים גם עם רשות העתיקות, והדבר מקל את מימון החפירות. במקרים לא מעטים מתנהלת החפירה בשיתוף פעולה עם מוסד אקדמי מוכר בחו"ל (או במסגרת קונסורציום של כמה מוסדות). רישיונות החפירה ניתנים לאחר בירור היכולת הכספית של המוסד המבקש לעמוד בתנאי החפירה, השימור והפרסום. מתן רישיון החפירה הוא בסמכות מנהל רשות העתיקות. המנהל מצדו נעזר (במקרה של חפירות אקדמיות) בוועדת הרישיונות, המורכבת מאנשי המועצה הארכאולוגית, שתפקידם לייעץ למנהל הרשות בעניינים אלה. הרישיון מגדיר את שטחי החפירה בתוך האתר (אלא אם האתר הוא קטן ממדים).

5. לאחר מתן הרישיון אין בקרה שיטתית על החפירה ועל איכותה מצד רשות העתיקות, הממונה על הנושא. למעשה ניתן אמון מלא בחופר ובשיקוליו. התערבות בניהול החפירות נעשית רק במקרים של חריגה מן השטח שאליו מתייחס הרישיון, או בחריגה בולטת מן האתיקה המקובלת – לדוגמה שימוש יתר בכלים מכניים או חפירה לא נאותה (כמו הסרה לא מבוקרת של שכבות מאוחרות כדי להגיע במהירות אל השכבות שבהן החוקר מעוניין). כמו כן רשות העתיקות מונעת מתן רישיון לחפירה באתרים נוספים (ובמקרים אחדים גם את חידוש הרישיון באתר המורשה) אם לא הוכיח החופר התקדמות ניכרת בהכנה לדפוס של הפרסום המדעי של חפירתו הקודמת. חברי הוועדה הסכימו, ככלל, עם המדיניות המניחה בידי החופרים את האחריות לניהול חפירתם ומאפשרת את התערבות הרשות רק במקרים של חריגה בולטת מכללי האתיקה. חברים בוועדה הצביעו על הקושי העולה מן העובדה שחפירות הצלה רבות שנעשו בידי אנשי רשות העתיקות לא הגיעו לפרסום נאות, שכן חופרים מחויבים לעבור מאתר לאתר על פי צורכי הפיתוח.

6. האתיקה המקובלת כיום היא שלא לחפור אתרים במלוא שטחם, ולהשאיר שטח לא חפור לצורך ביקורת וחפירה נוספת בעתיד. חפירה שלמה מקובלת רק במקרה של אתרים קטנים מצומצמים בהיקפם, באתרים העומדים להריסה, או כאשר מדובר בבניין יחיד (דוגמת בית כנסת, כנסייה או מסגד), ברצפות פסיפס וכדומה. חברי הוועדה תומכים במגמה זו של שמירת שטחי מחקר לחוקרי הדורות הבאים ומעודדים אותה.

7. אופי האתר משפיע על הטיפול בממצאים. יש חפירות שבהן ניפוי כל העפר העולה מן החפירה הוא שיטתי. בחפירות רחבות ממדים אין מקיימים ניפוי שיטתי אלא רק במקומות נבחרים (דוגמת ריכוזים של שרידים בוטניים או זואולוגיים). בחפירות רחבות היקף ניפוי כל העפר למעשה אינו אפשרי לא מבחינה מעשית ולא מבחינה כלכלית. העפר מובל אפוא לריכוזי השפיקה בהכרה שממצאים קטני ממדים אך רבי חשיבות עלולים להיעלם.

8. נוהל חפירה שמרבים להשתמש בו בשנים האחרונות הוא השימוש בכלים מכניים

כבדים. אין הכוונה לפינוי שפכים בעזרת טרקטורים, עניין שהוא מובן מאליו, אלא להסרת שכבות עפר שהצטברו מעל לעתיקות, או איתור ראשוני של קירות ומבנים בעזרת מחפרון. הדברים אמורים בעיקר בחשיפה נרחבת של יישובים רחבי ממדים. קיימת סכנה שחופר כלשהו ייעזר בכלי מכני כדי לזרז חפירתן של שכבות מאוחרות (ובמיוחד אמורים הדברים באתרים המיועדים לפינוי לטובת מפעלי פיתוח) כדי להגיע במהירות אל תקופות קדומות. חברי הוועדה סבורים שיש לגבש, עד כמה שאפשר, אתיקה מחייבת לשימוש בכלים מכניים ולהקפיד על קיומה.

9. לצד החפירות באתרים המיוחדים נערכים בארץ סקרים ארציים ואזוריים. סקרים אזוריים נעשו בארץ כבר בשנות החמישים, אך בשנת 1964 הוקמה האגודה לסקר ישראל (בראשה עמד פרופ' אברהם בירן, ומזכירה הראשון היה ד"ר זאב ייבין), ששמה לה למטרה לערוך סקר שיטתי בכל שטחה של מדינת ישראל. דחיפות המפעל גברה ככל שהתברר שטחי הבנייה העירוניים והתעשייתיים, ששינו כליל את פני הארץ. מאז הקמת רשות העתיקות הפכה האגודה לחלק ממנה. הארץ חולקה למשבצות של 10x10 ק"מ (על פי המיפוי של מחלקת המדידות, כיום המרכז למיפוי ישראל), וכל מפה מפורסמת בנפרד. בד בבד נערכים מבצעי סקר גם בשטחים שבאחריות הרשות הפלסטינית, אך לבד מסקר חירום שנערך לאחר מלחמת ששת הימים, נערכים הסקרים באזורים אלה על פי יזמה של מוסדות מחקר וחוקרים יחידים. ד"ר עופר שיאון, ראש ענף סקר ברשות העתיקות, מסר כי בסך הכול קיימות בתחום האמור כ-340 מפות סקר. חלק מן המפות (אלו שבאזור חופי הים, בשטחי ערים הבנויות בצפיפות, או אלו שחלקן מחוץ לתחומי ישראל) הן חלקיות ביותר. 67 מן המפות הן בשטחי יהודה ושומרון, שבחלקם הגדול שולטת הרשות הפלסטינית. 48 מן המפות פורסמו בדפוס, רובן בעברית ובאנגלית. מפות אלו, ועוד כ-30 אחרות שלא פורסמו בדפוס, מוצגות לציבור באתר האינטרנט של רשות העתיקות. בסך הכול נסקרה כמחצית משטח הארץ, וכשליש פורסם. המפות שלא פורסמו הן בעבודה, גם אם בקצב אטי, ואלו שלא נסקרו כלל מרוכזות בעיקר בנגב בשטחי אש שאין אליהם גישה.

יש לציין כי פרסומי הסקר שימרו והציגו אתרים רבים שכבר נכחדו בפעולות פיתוח ובניין. לצד הסקרים השיטתיים נערכו סקרים נוספים, שלא במסגרת רשות העתיקות, והם עתידים להיות משולבים במפעל הכללי. דוגמה מרשימה היא הסקר שמנהל זה שנים רבות פרופ' אדם זרטל מאוניברסיטת חיפה בחבל הר מנשה. כיום רבים הסקרים החלקיים המוקדשים לבירור מצב ההתיישבות בתקופות נבחרות, על פי העניין המחקרי של הסוקר. לדעת חברים בוועדה ראוי להשקיע מאמצים ולהשלים את הסקר השיטתי של הארץ כולה. את מפת אזורי סקר ישראל (עד שנת 2013) ניתן לראות "אתר הסקר הארכאולוגי של ישראל", שבתוך אתר רשות העתיקות.

10. הוועדה ציינה לחיוב את הנוהל שעל פיו החופרים מרבים באיסוף ובשימור של חומר אורגני ולא אורגני לבדיקות מעבדה. הוועדה ממליצה על אחסון התוצאות של בדיקות אלו וכן של נתוני שטח שנאספו במיפוי האתרים במכשירים אלקטרוניים מתקדמים (כדוגמת: Total Station, GPS) ובבדיקות גאופיזיות. "בנק הנתונים" שיווצר יעמוד לרשות כלל החוקרים עכשיו ובעתיד, בארץ ומחוץ לה.

11. המציאות שבה חופר שקיבל רישיון חפירה באתר מסוים אינו נתון לבקרה מתמדת ולפיקוח של ממש על איכות עבודתו וזוכה לאמון מלא מטעם הרשויות, אינה חפה מסיכונים. היא מחייבת הקפדה בהכנת החופרים באוניברסיטאות ובקרה מתמדת על איכות העבודה. בקרה זו היא מחויבת המציאות בייחוד כשמדובר בחוקרים זרים ובעלי דיפלומות מחו"ל, שלא תמיד הם בעלי רקע מספק בארכאולוגיה או בקיאים בתנאי העבודה ובמצב האתרים בארץ.

12. באשר לפרסומים המדעיים של החפירות, למרות ההתקדמות הרבה שחלה בשנים האחרונות מצב הדברים עדיין אינו משביע רצון. קצב הוצאת הפרסומים המדעיים הסופיים הוא בדרך כלל אטי ביותר. איכות הפרסום הסופי היא המראה שבה אפשר לראות, לאחר זמן, אם עמדה החפירה בקריטריונים המדעיים הראויים.

13. באשר לחפירות הצלה קטנות ממדים סבורים חברי הוועדה כי ראוי לאמץ את הנוהל של פרסום מהיר יחסית בעיתונות האינטרנטית (בעיקר ביטאונים רשות העתיקות היוצאים לאור בעברית ובאנגלית) ולהציג את הממצאים, עד כמה שאפשר, בפני ציבור החוקרים. בנק נתונים מעין זה, הפתוח בפני עמיתים למחקר בדרך אלקטרונית, עשוי לפצות במידה רבה על העדר הפרסום הסופי.

אחת הבעיות המרכזיות בעשייה הארכאולוגית היא שהחפירה עצמה היא הרס של האתר ושל הראיות המדעיות. בניגוד למדעי הטבע, שבהם ניסוי אינו מקבל תוקף אלא אם כן חזרו עליו פעמים אחדות, תלותם של קוראי הפרסומים הארכאולוגיים באמינותו של החוקר היא מוחלטת. אין קושי לחלוק על מסקנותיו של החופר ולהציע פירושים אחרים, אבל אסור להגיע למצב שבו חוקרים עמיתים אינם נותנים אמון מוחלט בהצגת הראיות. במקרים חריגים עלולים חוקרים לגלות חוסר ישרה או להציג את העובדות בשטח הצגה מוטה לטובת דעותיו המוקדמות של החופר, אבל מקרים אלה הם נדירים ביותר. החשש הגדול הוא מפני הצגה מוטעית של ממצא הנובעת מאי־הבנת הסטרטיגרפיה שבאתר, הנעשית בבלי דעת. החטאה בשיוכו של מטבע או כלי חרס שלם לשכבה הנכונה עלולה להביא למסקנות מוטעות. על כן יש חשיבות עליונה בהצגה פרטנית של כל הנתונים, המלווה בנתוני גובה ומיקום, בתכניות שטח מפורטות, בחתכים ובשפע תצלומים.

פרסום ארכאולוגי נאות כולל את אלה: תיאור החפירה, סדר השכבות (סטרטיגרפיה), הממצאים האדריכליים, ממצא כלי החרס (שלהם נודע ערך מיוחד גם כאמצעי

תיארוך) וכל הממצאים האחרים, ובמקום שאפשר, גם דיון היסטורי המסכם את השלכות תוצאות החפירה על חקר התרבות והתקופות שבהן היא עוסקת. היקף הפרסום מותנה בגודל האתר ובעושר הממצא. הדוח מלווה בנתוני מיקום וגובה, בתכניות שטח מפורטות, בחתכים ובשפע צילומים. לעתים הפתרון הוא במונוגרפיה קצרה יחסית המתפרסמת כספר או כמאמר בעיתונות המקצועית.

כאשר מדובר בחפירות רחבות ידיים, מונה הדוח כרכים אחדים. המצב מחייב היעזרות בצוות מחקר הכולל בין היתר מומחים בתחומים המקצועיים השונים, שנזכרו לעיל, וכן מומחים בגרפיקה ממוחשבת. עלות החזקת הצוות המיומן ומלאכת ההדפסה היא גבוהה ביותר, ולכן חלים עיכובים ניכרים בקצב ההכנה לפרסום ובהוצאתו לאור. זו הסיבה שלעתים השלמתם של דוחות החפירה היוצאים בסדרה בת כרכים אחדים נמשכת שנים רבות. דוחות ארכאולוגיים יוצאים לאור בהוצאות ספרים אוניברסיטאיות, הקיימות בכל אחת מהאוניברסיטאות בישראל. מקום חשוב נודע להוצאת הספרים של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, הפועלת לא אחת בשיתוף עם האוניברסיטאות. אנשי רשות העתיקות מפרסמים, ככלל, בסדרת הדוחות הארכאולוגיים של רשות זו. שפת הפרסום המקובלת בדוחות הארכאולוגיים היא אנגלית, שהיא שפת המחקר המקובלת בתחום.

14. הקושי הכלכלי הוא הקובע, במידה רבה, את קצב הפרסום ואת אופיו. חוקרים מטעם רשות העתיקות מקבלים זמן קצוב לכתיבה ולצדעם עומדים צוותים טכניים המיועדים לדבר. אלא שלא תמיד הזמן שמעמידים לרשות החוקר לצורך הכתיבה מאפשר הרחבה של המחקר, ועליו לשוב לעבודתו השוטפת לאחר שסיים הכתיבה. חוקרים שהם אנשי סגל אוניברסיטאי עוסקים בהכנת הפרסום בד בבד עם עבודות ההוראה והמחקר השוטפות. במיעוט המקרים נהנים חוקרים אלה מקרנות פרטיות או ממענקים אישיים נדיבים, המאפשרים להם לפרסם בזמן קצר יחסית של שנים ספורות. על פי רוב מוטל על החופר לפנות לקרנות תחרותיות בארץ (בעיקר הקרן הישראלית למדע) ובחו"ל וכן לגופים או לתורמים יחידים הנכונים להשתתף במימון המחקר. פעמים רבות אין המענקים מכסים את הוצאות ההחזקה של צוות עוזרי המחקר. מצב דברים זה מאט מאוד את השלמת הפרסום ומסכן את הוצאתו לאור. זוהי בעיה מרכזית שיש לתת עליה את הדעת.

15. ניסיונות לקיים רגולציה במבנה הדוח המדעי צולחים רק חלקית, לפי אופי החפירה. רשות העתיקות הוציאה מסמך המחייב את חופריה ואושר במועצה הארכאולוגית המייעצת למנהל הרשות, שנקבעו בו קריטריונים מינימליים לדוח מדעי המחייבים את כל החופרים, אף שהם רשאים להרחיב ולהוסיף לפי יכולתם. בחפירות קטנות היקף, ובעיקר אלו שעיקרן ממצא נייד (דוגמת אתרי חנייה או אתרים פרהיסטוריים שכמעט אין למצוא בהם שרידים בנויים אלא מצבורים או תפזורת של כלי צור, שרידי מזון וכדומה) קיימת אפשרות לפרסם את הממצאים אינטרנטית, אפילו בטרם הושלם הדוח הסופי, ולהעמידם לידיעת כלל החוקרים

בארץ ובעולם. הדברים שונים כשמדובר בחפירות סטרטיגרפיות רחבות היקף דוגמת תלים ארכאולוגיים או יישובים גדולים. כאן נדרש דיון מרחיב באדריכלות ובמכלול היישובי, והממצאים הניידים, אף שהם רבי חשיבות, אינם עומדים כשלעצמם אלא משתלבים בתמונה היישובית הכללית.

16. נוהג מקובל (ולמעשה מחייב) הוא להציג דוח זמני על ממצאי החפירה, קרוב ככל האפשר לסיום עונת החפירה, לרוב גם בטרם הסתיימה החפירה. תכניות של אתרים וממצאים בעלי חשיבות מפורסמים על פי רוב במהירות סבירה כמאמרים בכתבי עת מקצועיים ונדונים גם בכינוסים מדעיים. באופן זה זוכים החוקרים למידע אמין, גם אם לא מלא, על תוצאות החפירות. כשהחפירות הן רחבות היקף, או שיש בהן ממצאים מיוחדים, מתפרסמים הדברים לרוב גם בעיתונות הפופולרית למחצה, ולא אחת בספרים בעלי אופי פופולרי. בפועל נדירים הם הממצאים העיקריים שאינם מובאים בדרך זו או אחרת בפני הקהילה המדעית ובפני הציבור בכלל. בפרסומים פרלימינריים אלה החוקרים לא רק מציגים את הממצא עצמו אלא גם עוסקים בפריסת התובנות ההיסטוריות והתרבותיות העולות, לפי הבנתם, מן החפירה שניהלו. מכל מקום, אין בפרסומים אלה פיצוי על העדרו של דוח מלא ומקיף שממנו לומד לא רק הקורא; ההתמודדות המחודשת של החוקר עם כתיבת הדוח הסופי היא הזדמנות נוספת בשבילו לבדוק את מסקנותיו.

פרק שלישי | חברה, מורשת וארכאולוגיה

בפרק זה אנו עוסקים בעניינים אחדים הקשורים במעמדה של הארכאולוגיה בתרבות הישראלית. הדיונים נערכו בתת-הוועדה לענייני חברה וארכאולוגיה, בישיבות המליאה, במפגש הציבורי ובסדרת פגישות של חברי הוועדה עם אנשי רשות העתיקות, ובראשם מנהל הרשות מר שוקה דורפמן, וכן עם מר אמיר גנור, ראש היחידה למניעת שוד, וד"ר יובל ברוך, ארכאולוג מחוז ירושלים.

כמו כן נפגשו חברי הוועדה עם מנהל רשות הטבע והגנים ועוזריו: אדריכל זאב מרגלית, ד"ר צביקה צוק, המופקד על תחום הארכאולוגיה ברשות, ומר יובל פלג, ראש מחלקת התכנון של הרשות. בנושא אוספים וסחר בעתיקות נפגשו חברי הוועדה עם גב' מיכל דיגי-מנדלס, אז אוצרת ראשית לארכאולוגיה במוזיאון ישראל, ודנו בחוות דעתו של מר גדעון ששון, אספן ובעל חנות לאמנות עתיקה. פגישה אחרת הייתה בין חברים למר ראובן פינסקי, ראש מנהל הפיתוח של אתרי מורשת במשרד ראש הממשלה.

בדרך הטבע גלשו הדיונים גם לעניינים השנויים במחלוקת בציבוריות הישראלית, דוגמת הניצול, או אי-הניצול, של הארכאולוגיה למטרות פוליטיות או לתכניות התיישבות. כן עלתה בעיית שימורם של שרידים בעלי ערך תרבותי כללי כנגד ציפיות של רשויות ואנשים פרטיים להשתמש בקרקע לצורכי בנייה ופיתוח. בעניינים אלה לא הייתה אפשרות להגיע לניסוחים המקובלים על כל חברי הוועדה, ועל כן תוצגנה השאלות השנויות במחלוקת והגישות השונות מבלי שיוצגו החלטה או סיכום כלשהו.

א. מבוא

1. מאז הקמתה של "חברה יהודית לחקירת ארץ ישראל", לימים החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, לפני כמאה שנה, הפכה הארכאולוגיה למקצוע המזוהה עם העשייה הציונית בארץ. גילויים דוגמת רצפת בית הכנסת העתיק בבית אלפא (1929) או בית הקברות מימי המשנה והתלמוד בבית שערים עוררו התרגשות רבה. ריגשה גם העובדה שהם נחפרו בידי חוקרים יהודים. הכינוסים השנתיים של החברה לחקירת ארץ ישראל ותגליות בחפירות תל קסילה, חצור או מערות מדבר יהודה ציינו בעיתונות וברדיו. גילוי "הבית השרוף", שריד לחורבן העיר העליונה של ירושלים ביום ח' באלול בשנת 70 לספירה, עורר התרגשות יוצאת דופן, ודוגמתו ממצאים ייחודיים אחרים בירושלים. החברה מוציאה רבעון מדעי רב יוקרה באנגלית ועיתון מדעי פופולרי למחצה בעברית, שבו מציגים החופרים את גילוייהם לפני הציבור הרחב.

בד בבד עלו גופים נוספים שהקדישו מקום רב להצגת הארכאולוגיה בציבור,

דוגמת החברה להגנת הטבע, רשות הגנים הלאומיים, לימים רשות הטבע והגנים, וכן גופים העוסקים בהדרכת ישראלים ותיירים על בסיס מסחרי ולעתים אף אידאולוגי. כמו כן רבתה מאוד ספרות ההדרכה וכן ספרות פופולרית המקרבת את הארכאולוגיה לציבור – בכתב, בשידורי הטלוויזיה ולימים גם באינטרנט. אתרים ארכאולוגיים הפכו למוקדי סיור ותיירות בעלי ערך כלכלי גדול, וכך גם ממצאים מיוחדים ותערוכות המוצגים במוזאונים.

2. מקום מרכזי בעשייה הארכאולוגית היה למחלקת העתיקות של ממשלת המנדט, אשר עם קום המדינה הייתה לאגף העתיקות והמוזיאונים, אחד מאגפי משרד החינוך. מעמדו הנמוך יחסית של האגף בתוך משרד החינוך ותלותו הכספית המוחלטת בשר החינוך ובתקציב המשרד גרמו לחולשה יחסית שלו והגבילו את פעילויותיו. שינוי רב ערך אירע בשנת 1989 עם הקמת רשות העתיקות. מנהל אגף העתיקות דאז מר אמיר דרורי היה מנהלה הראשון של הרשות והוא עיצב את דרך פעולתה. בשנת 2000 מונה מר שוקה דורפמן למנהל הרשות ושימש בתפקיד זה עד פטירתו בשנת 2014. הרשות היא הגוף המרכזי ובעל הסמכויות החוקיות בביצוע העבודה הארכאולוגית בישראל. וראו על כך בהמשך (להלן עמ' 63–67).

3. החפירות בארץ נעשו גם בידי גופים מחקריים חיצוניים דוגמת בית הספר הבריטי לחקירת ארץ ישראל או בית הספר האמריקאי לחקר המזרח (לימים מכון אולברייט), הממוקמים בירושלים, וכן מוסדות מדעיים בעלי אופי נוצרי (דוגמת בית הספר לחקר המקרא של הפרנציסקאנים, בית הספר למקרא וארכאולוגיה של המסדר הדומיניקני) וגם אחרים, בקנה מידה קטן. מוסדות אלה עבדו (ועדיין עובדים) באתרים שבעלותם (בחלקם הם אתרי צלינות) בירושלים, בכפר נחום, במגדל וכן ברצועת עזה. חפירות אלו מנוהלות במקצועיות, ותוצאותיהן מובאות בפרסומים מדעיים, לעתים בכתבי עת מדעיים שגופים אלה מוציאים לאור.

הפן הכלכלי-תיירותי הפך לרכיב חשוב בתכנון וביצוען של חפירות בערים עתיקות ובמוקדי תיירות (דוגמת קיסריה, בית שאן, מגידו וציפורי). אלו נחשפו בחפירה מדעית ובמימון ממשלתי לשם התועלת הכלכלית והמעשית, כמו יצירת מקומות תעסוקה ופיתוח כלכלי העולה מתעשיית התיירות. במקומות אלה הקצאת הכספים הממשלתית מותנית באופי התגליות באתר ובאפשרות לנצל כיעד תיירותי. שיקולים אלה הביאו לפיתוחם ולשחזורם של אתרים דוגמת קיסריה, טבריה, חצור ובית שאן, שעיקרם אינו בהכרח בתכנים לאומיים או דתיים (אם כי מצויים בהם גם שרידים יהודיים, נוצריים ומוסלמיים). אתרים אלה עשירים בשרידים מרהיבים המציגים את תולדות הארץ ואת תרבותה בתקופות השונות.

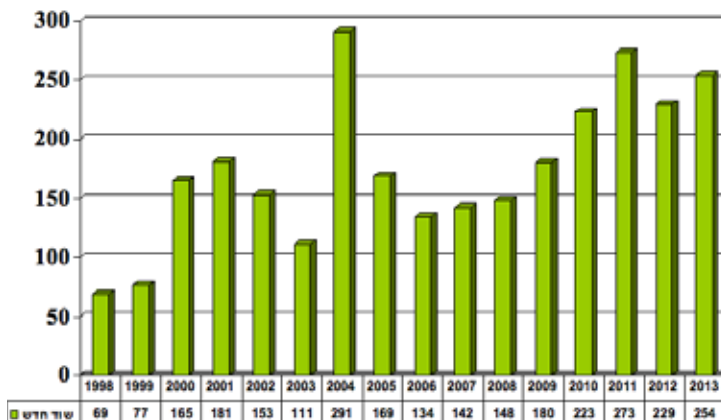
4. מגמה אחרת מנסה לרתום את הארכאולוגיה לצרכים לאומיים או דתיים. מטרתם של חוקרי הארכאולוגיה של ארץ ישראל היא לחקור את תולדות הארץ בתקופות השונות, למן העידן הפרהיסטורי ועד לפני העידן המודרני, מבלי לתת עדיפות לאתרים "יהודיים" דווקא. בעיני אלה הקיום הלאומי היהודי בארץ ישראל אינו

שנוי במחלוקת, ועל כן הם מדגישים את טיפוח המדע הטהור ואת שימור מורשת התרבות העולמית. אולם לצד מגמה זו קיימת מגמה אחרת, שהתחזקה לאחר מלחמת ששת הימים – להדגיש את הארכאולוגיה כמקור לממצאים ועדויות המוכיחים את הנוכחות היהודית (ולא במעט את הבעלות היהודית) בארץ בעבר, ולהשתמש בה כאמצעי חינוכי הבא לחזק את הקשר בין העם לארץ. דוגמה לכך היא החלטת ממשלת ישראל להקציב סכום גדול ביותר לטיפול אתרי מורשת (ארכאולוגיים והיסטוריים), אלא שלא נכללו ברשימה זו אתרים לא יהודיים. כתמונת ראי אנו מוצאים חוקרים (ואף אנשים פוליטיים) בקרב הערבים המייחסים עצמם לתרבות הכנענית, הפרה-ישראלית, זו שנהרסה בידי הכובשים הישראלים. על עניינים אלה ראו גם בהמשך.

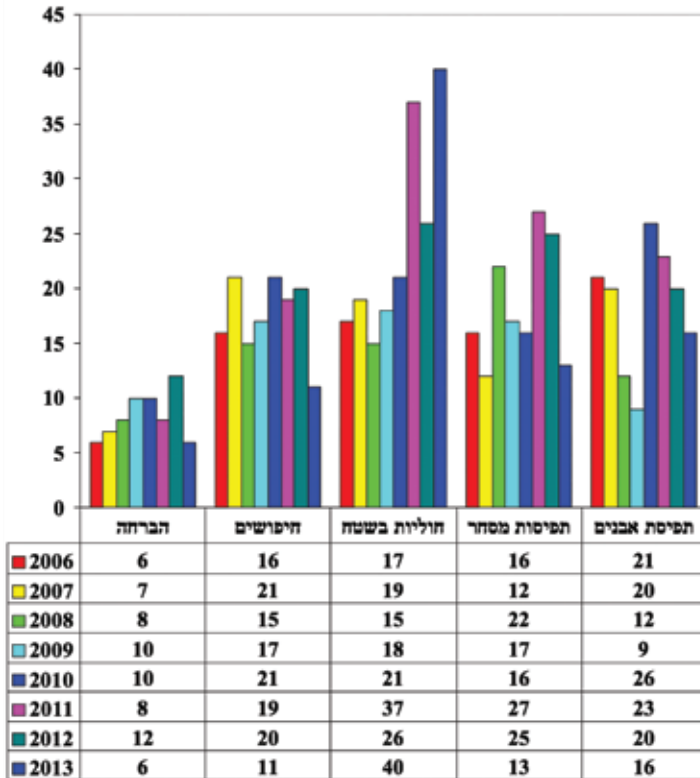
ב. שימור אתרים ארכאולוגיים ושוד עתיקות

1. הוועדה שמעה בדאגה סקירה על הקצב הגובר והולך של הרס אתרים ארכאולוגיים ועל שוד עתיקות למטרות רווח. הנזקים המדעיים הם גדולים ביותר. שודדי העתיקות מגיעים משני צדדיו של הקו הירוק. ההתרשמות היא שפועלת כאן מערכת משוכללת של חופרים, בעיקר במערות ובקברים, המעבירים את הממצאים (בעיקר מטבעות) לסוחר עתיקות. השמירה על אתרי העתיקות היא בידי רשות העתיקות, אשר הקימה מערך משוכלל כדי להילחם בתופעה זו. גם אם ניכרת היום הפחתה כלשהי בהרס ובשוד, לפי שעה ההצלחה היא מוגבלת בלבד.
2. כדוגמה הציגו ד"ר עוזי דהרי, סגן מנהל רשות העתיקות, ומר אמיר גנור, ראש היחידה ללחימה בשוד עתיקות, את סיכומי הפעילות לשנת 2008, שנבחרה להיות שנה מייצגת:

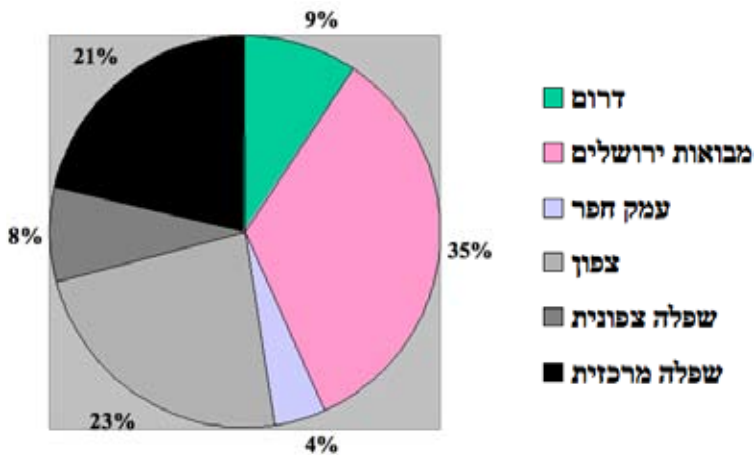
מקרי שוד שהתגלו בשנים 1998–2013

פעילות היחידה למניעת שוד עתיקות בשנים 2006-2013

התפלגות מקרי שוד העתיקות שנחשפו בשנת 2013 באזורי הארץ השונים

אמיר גנור ציין כי בשנת 2010 גילתה היחידה 223 מקרי שוד. יש להניח כי מספרם של מקרי השוד שטרם אותרו דומה. רוב פעולות השוד מתבצעות בשטח שבין ירושלים בצפון לבית קמה בדרום, ברצועה הנמצאת כ-10 ק"מ ממערב לקו הירוק. לאחר הקמת גדר ההפרדה נחסמה התנועה החופשית של הפלסטינים, ובעקבות זאת התרחב שיתוף הפעולה בין פלסטינים לבין ישראלים (כפריים, יהודים ובדואים): חוליה מגיעה לארץ בסיועו של ישראלי, ובמשך כשבוע ימים הם מדלגים (בחשכה) מאתר לאתר, בטווח של 3-4 ק"מ. היעדים הנבחרים הם מערות קבורה ומערות מסתור מתקופת מרד בר כוכבא. הממצא הנחשב ביותר הם המטבעות (שקל משנה א למרד הגדול מוערך כדי 40,000 דולר למטבע יחיד; מחירו של חצי שקל מן השנים ד או ה למרד מגיע עד 300,000 דולר ליחידה). ההרס הנגרם לאתר עצמו ולשכבות היישוב השונות, מלבד אבדן הממצאים, הוא בלתי הפיך.

בשנת 2010 למשל נתפסו 21 חוליות שוד. מספר חברי החוליה נע בין שניים לשבעה. רוב השודדים, כ-70%-80%, הם ערבים הבאים מעבר לקו הירוק וגם ערבים ישראלים. כ-20% או יותר הם יהודים. יש שימוש נרחב במגלי מתכות. בקרב הבדואים בדרום יש כיום פעילות רבה, והם נעזרים בין היתר בכלים מכניים להרס אתרים כדי למצוא מטמונים, כולל מטמונים של מטבעות זהב מן התקופה העות'מאנית.

מדי שנה נתפסים כמה מאות אנשים, בעיקר השודדים בשטח ולא מפעיליהם. היחידה מבקרת מדי שנה בכ-5,000 אתרים בקירוב. נעשה מאמץ ללכוד סוחרים עתיקות לא מורשים המעבירים עתיקות משטחי הגדה המערבית לתחומי מדינת ישראל, סוחרים לא רשמיים המבריחים עתיקות, ישראלים המלקטים פריטים אדריכליים וכן שודדים המתמחים באיסוף מסיבי של פריטים אדריכליים באתרים ובמכירתם (בעיקר במשתלות, עם שיחי נוי יחד). בשנת 2010 טופלו כעשרים מקרי שוד ממין זה. באתרים שאינם מוכרזים גנים לאומיים ואין בהם שמירה התגלו תופעות של חפירות לא חוקיות ושוד פריטים אדריכליים גם למטרות איסוף. הנזק לאתרים הוא עצום. בניגוד לחפירות, שאותן אפשר לכסות בעפר, את המבנים הניצבים מעל פני השטח, ובהם גם יישובים רחבי מידות דוגמת רחובות בנגב, חורבת סעדון או ניצנה - אי אפשר לכסות.

3. בעיה חמורה היא תופעת ההברחות של עתיקות לישראל וממנה למקומות שונים בעולם. בשנה האחרונה התגלו עשרה ניסיונות הברחה. את רוב העתיקות הנמכרות בארץ רוכשים אספנים, סוחרים מחו"ל ואנשים פרטיים. עצם הרכישה נעשית ברשיון והיחידה מנפקת כ-2,700 רישיונות שכאלה מדי שנה. מאחר שישראל היא הארץ היחידה בכל מרחב הים התיכון שבה סחר העתיקות הוא חוקי, ומאחר שהשווקים באירופה, ובעיקר בלונדון, ובארצות הברית דורשים מסמכים המעידים על מוצאה של כל עתיקה, הפכה ישראל למרכז של הלבנת

עתיקות. עתיקות שדודות מן הארץ ומן הארצות השכנות מוברחות לאזור הסחר החופשי בדובאי, נרכשות בידי סוחרים ישראלים – בעיקר ממזרח ירושלים – ואלה שולחים משם את העתיקות למחסן מעבר בלונדון, ומשם, לאחר שכביכול נרכשו כחוק, לישראל. העתיקה נרשמת ברשימת המלאי של סוחרי העתיקות, ואלה רשאים לשווקה לכל מקום בעולם, עם תעודת מקור מישראל. ישראל אינה חתומה על האמנה שעל פיה אפשר להגביל מכירה של עתיקה בלא תעודה מארץ המקור. כך למשל נמכרים בארץ במכירה חוקית ארונות קבורה מצריים. הובאה עדות על בעל הון שהבריח עתיקות בשווי של מיליוני שקלים במטוסו הפרטי. הערה: לאחר השלמת הדוח התבשרנו כי בשנה האחרונה (2014) ננקטו צעדים חלקיים נגד הסחר הבלתי חוקי והלבנת העתיקות שזוכר למעלה, דבר שהביא גם לשיפור מעמדה של מדינת ישראל בעולם בתחום זה.

4. פתרונה של בעיה זו עשוי לכאורה לקום אם תתקבל ההצעה לבטל בחוק העתיקות את ההיתר לסחר העתיקות, כפי שעשו מדינות במרחב הים-תיכוני (אם כי גם במדינות אלה קיימת התופעה של סחר לא חוקי והברחות). אלא שצעד זה, שכבר הוצע בעבר, לא עמד כנגד חוק חופש העיסוק וכבוד האדם. חברי הוועדה הגיעו למסקנה כי אין אפשרות ואין עניין לאסור על סחר עתיקות איסור גורף, שכן יש אספנים רשומים המחליפים את האוסף שברשותם או מחדשים אותו ומדווחים על כך על פי החוק, ויש חנויות מורשות העוסקות במכירת עתיקות ואמנות עתיקה המקפידות על החוק (כתריסר, לעומת כמה עשרות חנויות שאפשר שאינן מקפידות על החוק). הקושי הוא בסוחרים המצהירים על כל ממצא המגיע לידיהם שהוא חלק מאוסף משפחתי עתיק יומין, וקשה להתמודד עם טענות אלו. כמו כן עלה החשש שמא ינצלו את פתיחת חוק העתיקות חוגים אחרים המעוניינים לפגוע במעמד המחקר הארכאולוגי בכלל (בעיקר בנושא חפירת הקברים). דעת חברי הוועדה נחלקה בעניין הצורך לאסור את סחר העתיקות בחוק. היו מי שתמכו בשינוי החוק, ואחרים סברו כי הדרך היא בפיקוח הדוק יותר ובאכיפה לא מתפשרת של החוק.

5. מסתמנת ירידה אטית במספר הסוחרים, כפי הנראה בעקבות האינתיפאדה השנייה. כיום יש 74 בעלי רישיונות לסחר בעתיקות (בפועל יש כ-62 סוחרים). אוספי הסוחרים נרשמים אצל אנשי רשות העתיקות, אך לפי שעה כלי הפיקוח אינם מספקים. למשל: סוחר המוכר חפץ מסוים הרשום כחוק יכול לא לדווח על המכירה ולאחר המכירה להוציא חפץ דומה ממחסניו ולשלו בו אוסף. במקרה זה אפילו אם העברה ברורה, אין אפשרות ממשית להוכיח אותה בבית הדין. הקלה של ממש עשויה לבוא כאשר יירשמו כל האוספים במאגר אלקטרוני, כולל תצלומים של החפצים, ואז יהיה אפשר לשלוט בתנועת העתיקות שליטה הדוקה יותר. בזמן האחרון החלו בצעדים מעשיים למימוש תכנית זו, אלא שהצילום והסריקה של כל פריט מטילים טרחה רבה על הסוחרים (במיוחד כשמדובר באוספים של אלפי חפצים קטנים ובעיקר מטבעות).

6. ביחידה לשמירת עתיקות של רשות העתיקות משרתים עשרה אנשים, כולם קצינים מנוסים מיחידות השדה, המופקדים על אזורים בארץ ומפעילים סיענים רבים. המלחמה בשוד מחייבת לא אחת התנהלות בעלת אופי צבאי, כולל הצבת מארבים. לאנשי היחידה מעמד חוקי וסמכויות ראויות, והם מקיימים קשרי עבודה עם גופים משטרתיים ועם משמר הגבול. רוב הפעולות נגד חוליות השוד מלוות בפעילות מודיעינית. עשרות מפקחי העתיקות מטעם רשות העתיקות ומטעם רשות הטבע והגנים מסייעים במלאכה ומדווחים על סימני שוד. כאמור, חוליות השודדים פועלות בעיקר בלילה ומדלגות מאתר לאתר. על פי דיווחם של אנשי רשות העתיקות יש צורך בהגדלה ניכרת של מספר החוליות הפעילות נגד שוד העתיקות ולהקדיש מאמץ גדול יותר למניעתו, כולל שוד עתיקות תת־ימי בידי צוללנים. לדעת ראש היחידה, בשימוש במזל"ט יש כדי לסייע מאוד במעקב אחרי חוליות השודדים.

7. שוד עתיקות מסווג מאז 2002 מבחינה חוקית כ"פשע". זו הטבה ניכרת לעומת הסיווג כ"עוון", כי בכך ניתנת לשופטים רשות לגזור על שודדי עתיקות עונש המגיע לחמש שנות מאסר. בפועל העונש הכבד ביותר עד עתה הוא מאסר של שנה ורבע. סוחרים נענשים בדרך כלל בקנסות ובחילוט העתיקות. במצב זה הפיתוי להתעשרות קלה הוא גדול ביותר, ולמעשה מעודד את שוד העתיקות. חברי הוועדה תמכו בהחמרת הענישה על שוד עתיקות.

8. המצב בשטחי הגדה המערבית הוא קשה ביותר. הפעולה היחידה האפשרית בשטחים שבאחריות ישראל היא פעולה צבאית, אך הצבא בדרך כלל אינו בנוי לכך. המשטרה הפלסטינית הקימה מערכת יעילה למניעת שוד והם עובדים בשיתוף פעולה עם הישראלים ועם האיחוד האירופי, אך אין העברת מידע מסודרת. לחץ הפיקוח בגדה מעודד לא אחת את השודדים לעבוד בתחומי ישראל.

9. מיכל דייג'י-מנדלס, אוצרת ראשית לארכאולוגיה במוזיאון ישראל (בעת דיוני הוועדה), הציגה את מדיניות המוזאון באשר לרכישת חפצי אמנות שמקורם בשוק העתיקות. בשנים האחרונות לא רכש המוזאון, כמקובל במוזאונים מובילים בעולם, שום רכישה חדשה בשוק העתיקות, חוץ ממקרים נדירים מאוד, ואף זאת בתיאום עם רשות העתיקות. את עיקר הממצא החדש מקבל המוזאון מחפירות מסודרות, מידי רשות העתיקות, המופקדת על אוצרות המדינה. אלא שמוזיאון ישראל לא הוכרז מוזאון לאומי, וקיימת היום תחרות קשה בין המוזאונים. סביר להניח כי אם יוקמו, כמקובל בעולם, מוזאונים מוסדרים ומבוססים לממצאי אתר תיירות נחפר שישלימו את הסיוור באתר (דוגמת המוזאונים בדלפי או באולימפיה ביוון), תהיה למוזאונים אלה זכות קדימה בבחירת המוצגים הבאים מן החפירות באתר.

10. את מדיניות רשות העתיקות הציג ד"ר עוזי דהרי. המדיניות היא שלא לרכוש מידי סוחרים. במקרים נדירים מגיעים לשוק העתיקות ממצאים ממקור לא ידוע

(דוגמת קטעי מגילות), ואז משתדלים לרכשם, שאם לא כן הם עלולים להיעלם מעיני החוקרים. אך אפשר גם שאספנים ינצלו את תמימותם של חוקרים שונים הששים לכתוב מחקר על עתיקה מסוימת שהוצגה בפניהם. מיום שהתפרסמה עתיקה במסגרת מחקר בעיתונות המקצועית, ערכה עולה מאוד, והסוחר גורף רווח נוסף. קיימים כתבי עת מקצועיים המסתייגים, ואף נמנעים, ממתן חסות לפרסום ממצא שמקורו אינו חפירה או אוסף ידוע. הסכנה במקרה זה היא שממצאים בעלי חשיבות עליונה לא יגיעו לידיעת החוקרים.

11. כמו כן עלתה לדיון שאלת זיופי העתיקות. להבדיל מזיופי כלים הנרכשים כמזכרות וכיוצא באלה, קיימת תופעה של זיופים מקצועיים של ממצאים (לכאורה) ייחודיים, שקשה לאתרם ולהוכיחם. הפצים כאלה מגיעים לעתים למוזאונים ומתפרסמים לעתים בספרות המקצועית, והדבר מעלה את ערכם. הזיופים, שקשה לעמוד עליהם, מתגלים לעתים כזיופים (או הפצים הנתונים במחלוקת) זמן רב לאחר שהתפרסמו או שהם נתונים במחלוקת. הנזק המדעי הנגרם בגלל אי-הוודאות הוא רב.

12. מקור נוסף של עתיקות לא רשומות הוא אספנים חובבים המגלים ממצאים תוך כדי סיורים, ואף יוזמים סריקות בעזרת מגלי מתכות. פריטים אדריכליים מעטרים גינות נוי, וכלים עתיקים מוצגים לראווה בבתים פרטיים מבלי שנבדקו ונרשמו. חלק מאלה מביאים לשוק בני משפחה לאחר פטירת האספן.

13. כמה הארות משפטיות העלה פרופ' אביעד הכהן. הוא הדגיש כי יש חשיבות לחוק, אבל חקיקה ללא אכיפה היא מעוטת ערך. הייתה החמרה בענישה על איסור סחר בבני אדם, סחר בסמים, סחר בכתבי יד עתיקים ועוד. אבל כל עוד אין אכיפה ממשית, העיסוק האסור בתחומים אלה לא ייפסק כיוון שמדובר בסכומי כסף גדולים ביותר. על כן יש להבהיר את הנושא בהשתלמויות לשופטים ובכל אמצעי אחר שיבהיר את חומרת הנזק ואת החובה להילחם בו. גם עניין חופש העיסוק אינו מקודש, ואפשר לשאת פגיעה מסוימת בחוק זה כדי לבלום תופעות חמורות. עובדה היא שרוב מדינות העולם המערבי אסרו על סחר בעתיקות אם מקור העתיקה אינו ברור לחלוטין והדברים נבחנו בבתי משפט. יש להפעיל שיקולים של מידתיות. באשר לשינוי בחוק העתיקות, אין הכרח בפתיחת החוק, ואפשר להוסיף תקנות שאינן מבטלות את החקיקה הראשית אבל סותמות פרצות קיימות. אם אין אפשרות לפתור בעזרת החוק את ביטול ציר ההברחות הבין-לאומי (מדובאי ללונדון ומשם לארץ לשם יצוא), כדאי לחפש דרך לשיתוף פעולה בין המדינות, אולי בעזרת פקודת המכס.

14. לעניין האחרון הבהיר אמיר גנור מרשות העתיקות כי ישראל אינה חתומה על האמנות הבין-לאומיות מטעם אונסק"ו בעניין סחר בעתיקות וערכי מורשת לאומית ממקור לא ידוע, שנחקקו בשנים 1958 ו-1970. בהעדר חוק או אמנה אין לשלטונות המכס על מה שיסמכו אם יבקשו לעצור יבוא עתיקות לישראל. לישראל יצא שם רע בעולם בגלל מדיניותה בנושא זה, המנוגדת לעמדת שאר

מדינות העולם המערבי. הערה: לאחר השלמת הדוח נמסר מן היחידה למניעת שוד נמסר כי לאור התקנות החדשות (2014) בתחום זה בארץ, חל שינוי לטובה גם במעמד ישראל בעולם.

15. חברי הוועדה לא גיבשו עמדתם באשר לכל אחד מן הסעיפים שנדונו, אבל הכול תמכו בצורך לחזק את הפיקוח על הסחר בעתיקות מבלי למנוע את האספנות לשמה ואת הסחר בחפצי אמנות מיובאים מלוויים בתעודות מקור. הוועדה ממליצה לחפש כל דרך חוקית, אם בחקיקה ראשית ואם בתקנות, כדי למנוע את הנזקים. כמו כן ממליצה הוועדה על הצטרפות ישראל למדינות החתומות על אמנת אונסק"ו בעניין סחר לא חוקי בממצאים שהם בבחינת מורשת לאומית, וזאת כדי לתת סעד חוקי לשלטונות המכס, לרשות העתיקות או לגופים אחרים למנוע הלבנת עתיקות בישראל. בעיקר ממליצה הוועדה על חיפוש כל דרך לחיזוק מערך הלחימה בשוד ופיקוח על סחר לא חוקי בשוקי העתיקות. הוועדה מוקירה את מאמצי של היחידה ללחימה בשוד העתיקות ברשות העתיקות וקוראת לתגבר מערך זה. רשות העתיקות אינו יכולה לעשות צעד זה בתקציבה כפי שהם היום, ויש להפנות סכומים נוספים ממקורות ממשלתיים לצורך זה.

ג. רשויות המחקר והפיתוח וקירוב הארכאולוגיה לציבור

1. במרכז העשייה הארכאולוגית בארץ עומדת מאז הקמתה ב-1989 – רשות העתיקות. באחריותה מצויים כ-30,000 אתרי עתיקות רשומים, מהם 763 שהוגדרו בעלי ערכיות גבוהה. זו רשות עצמאית, שבעבר הנחה אותה משרד החינוך, וזה כמה שנים שמשד התרבות והספורט מנחה אותה. השר הממונה ממנה את חברי מועצת רשות העתיקות ואת יושב הראש של הוועד המנהל (מאז הקמת הרשות מונה יו"ר הוועד המנהל מבין חברי האקדמיה למדעים ובהתייעצות עם נשיאי האקדמיה כדי להבטיח את אי-תלותו בשר הממונה, אלא שחוק זה שונה בשנת 2011 ביזמת שרת התרבות דאז לימור לבנת). המועצה ממנה את מנהל רשות העתיקות בהמלצת השר. השר קובע את הרכב המועצה הארכאולוגית המייעצת למנהל (מבלי שזה יהיה חייב לקבל את המלצותיה). במקורה כללה המועצה הארכאולוגית את בכירי הארכאולוגים בישראל ומעט נציגי ציבור, אך זה כמה שנים עלה חלקם של חברי המועצה שאינם ארכאולוגים בכירים, מה שגרם, לדעת חברים, לירידת מעמדה של מועצה זו. חוק העתיקות נותן בידי המנהל סמכויות נרחבות ביותר בנוהלי העשייה הארכאולוגית וללא בקרה חיצונית של ממש. כן מצויה בידו ההחלטה אילו שטחים יותרו לבנייה לאחר שייבדקו מבחינה ארכאולוגית, ואילו שטחים יישמרו ללא בנייה בגלל חשיבותם וערך השרידים המצויים בהם. חברים בוועדה תמכו בגישה שעל פיה ראוי שימונה למנהל אדם שהוא בראש ובראשונה בעל השכלה וניסיון בארכאולוגיה.

2. מלאכת הקמתה של רשות העתיקות ועיצוב דרכי פעולתה נעשתה בשנת 1989, בידי מנהל אגף העתיקות והמוזיאונים דאז מר אמיר דרורי, שהיה מנהל הראשון של הרשות. משנת 2000 מנהל את הרשות מר שוקה דורפמן (שוקה דורפמן ז"ל נפטר בעודו מכהן כמנהל הרשות, לאחר כתיבתו של דוח זה). בפגישה של הוועדה עם מר דורפמן הוא פרס בהרחבה את מדיניות הרשות ואת מפעלותיה בתחומים השונים. כפי שציין, החזון והייעוד של רשות העתיקות הם "להיות המוסד המוביל בארכאולוגיה של ישראל. היא האחראית לחשיפתם, לשמירתם, לשימורם, לחקירתם ולפרסומם; לניהול אוצרות העתיקות במדינת ישראל. הרשות תשמור, תשמר ותחקור את המורשת הארכאולוגית של הארץ ברמה המדעית הגבוהה ביותר, תוך איזון ראוי בין צרכי הפיתוח של הארץ לבין השמירה על עתיקותיה". נוסף על אלה ציין המנהל כי הרשות מטפחת את עובדיה. כל עובדי השדה הם בעלי תעודת חופר מטעם האוניברסיטאות. כ-55 מעובדי הרשות השלימו את התואר השלישי.

רשות העתיקות עובדת על פי חוק העתיקות ועל פי הנחיות מועצת הרשות. היא מבצעת כ-300 חפירות בשנה (ראה למעלה בסעיף המחקר) ומקדמת את התמיכה בחפירות ובמחקר תוך אימוץ טכנולוגיות חדישות, מנפיקה רישיונות לחפירה ולסקרים ומנהלת (לרוב בשיתוף עם האוניברסיטאות) ימי עיון וכינוסים.

מערך הפרסומים של הרשות כולל פרסומים בדפוס ופרסומים אלקטרוניים, ובהם ספרים, מפות סקר וכתבי עת מחקריים. לצד טיפוח המחקר הקימה הרשות מנהל שימור המעסיק כ־12 אדריכלים וכן משרדים חיצוניים.

3. בעייה מרכזית, כפי שהצביע עליה מנהל הרשות, היא בעיית התקצוב. תקציב הולם היה מאפשר העלאה נאותה של שכר העובדים, פרסום מוגבר של הדוחות הארכאולוגיים (ובהם חובות עבר), שיפור והרחבה של מחסני העתיקות והשקעת משאבים בפיתוח טכנולוגי. חברים העלו את הניגוד לכאורה שקיים בין תפקיד הרשות כגוף מנחה ומפקח לבין מעמדה כגוף מרכזי בביצוע החפירות שעיקר המימון להן בא ממקורות חוץ. נטען שיש חשיבות ליתר הפרדה בין תפקיד הרשות כגוף מנחה ומפקח לבין היותה הגוף המבצע העיקרי, וזאת כדי למנוע מצב של ניגוד עניינים.

4. לדעת המנהל (בעת פגישתו עם הוועדה טרם גובשו הדברים בדיונים פנימיים ואף לא נדונו במועצת הרשות) היה ראוי לאחד כוחותיהם של שלושת הגופים הממונים על שמירת מורשת התרבות הלאומית (ככל שמדובר בנכסים חומריים): רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים והמועצה לשימור אתרים. איחוד כוחות זה (המבנה המנהלי שלו, על פי ההצעה, טרם גובש) יחזק את פעילות החפירה והמחקר. רשות זאת תנהל את החפירה ואת המחקר וכן את שימור האתרים ופיתוחם. לפני שנים אחדות המליצה ועדה (חבריה היו פרופ' ב"ז קדר, פרופ' י' בן אריה ופרופ' מ' טרנר) לאחר את תחולת חוק העתיקות לשנת 1840. אם תתקבל הצעה זו, ממילא תתקיים חפיפה מסוימת ב"תחום האחירות" שקיבלו עליהם שלושת הגופים.

5. עניין המעסיק במיוחד את הרשות הוא חפירת הקברים המתגלים באקראי או בחפירות ארכאולוגיות. הקושי נובע משני גורמים: האחד הוא התנגדות אלימה של גופים חרדיים. ניסיונות הידברות עם גופים אלה לא צלחו, וכיום הרשות מתאמת את עבודתה אך ורק עם המשרד לענייני דתות ועל פי הנחיותיו (על עניינים אלה ראה למעלה בפרק המחקר); השני הוא רגישות פוליטית (הן ישראלית פנימית הן בין־לאומית). חיכוכים פוליטיים עשויים להתגלע בחפירה באזורים המועדים לכך בגלל רגישותם, דוגמת אתרים בירושלים אך גם ביפו ובעכו. מנהל הרשות הדגיש כי במשך כהונתו לא הופעל עליו לחץ פוליטי, וכי הרשות נקייה מפנייה פוליטית כלשהי (על עניינים אלה ראו בהמשך).

6. הרשות רואה במעורבות בפעילות חינוכית, בפרסום בציבור של תגליות מרכזיות ובהצגתם של ממצאים מיוחדים בתערוכות בארץ ובעולם (פעולה שיש בה גם הכנסה כספית) חלק מתפקידיה. הרשות בדקה את היחס לפעולותיה בסקר דעת קהל, ונמצא שהציבור מעריך מאוד את פעילותה של רשות העתיקות.

7. גוף מרכזי בעל השפעה רבה על המציאות הארכאולוגית בארץ הוא רשות הטבע והגנים (רט"ג). הרשות הוקמה בשנת 1998 כמיזוג של שני גופים מרכזיים: רשות

שמירת הטבע (הוקמה ב-1964) ורשות הגנים הלאומיים (1963). זו האחרונה החליפה את המחלקה לשיפור נוף הארץ שהוקמה בשנת 1955. מידע מפורט ומסמכים על הצעדים הראשונים בשמירת ערכי נוף, תרבות ומורשת בתחומי הטבע והארכאולוגיה ראו בספרו של יוסי כץ: "לעצור את הדחפור – הקמתם של הכלים המוסדיים לשמירת ערכי הטבע, הנוף והמורשת של מדינת ישראל" (רמת גן, 2004). הרשות ממונה על שמורות הטבע ועל ניהולם של גנים לאומיים, שמקצתם היא גנים ארכאולוגיים.

8. על פעילות הרשות בתחום השימור הארכאולוגי דנה הוועדה בפגישה עם עובדים בכירים ברשות (ראה למעלה), ובראשם המנכ"ל מר שאול גולדשטיין. הרשות פועלת על פי חוק, והוקם בה אגף מיוחד הממונה על האתרים הארכאולוגיים (בראשות ד"ר צביקה צוק). בתחום אחריותה של הרשות מצויים כ-9,000 אתרי עתיקות, ובאלה כ-50 אתרים ארכאולוגיים קולטי קהל. נותרו שמונה אתרים באחריות הרשות מעבר לקו הירוק, והיא מטפלת בהם עד היום. ככלל את הפעילות הארכאולוגית בשטחים שבאחריות ישראל מנהל המנהל האזרחי. יש לציין כי יש בעיות תקציב קשות בתחזוקת אתרים אלה. הרשות משתפת פעולה עם רשות העתיקות בנושא שמירת האתרים הארכאולוגיים ומחקרם. מגוון האתרים הוא גדול: ממערות פרהיסטוריות ועד מבצרים וטחנות קמח מן התקופה העות'מאנית. הבולטים שבהם הם תלים ארכאולוגיים מרכזיים (חלקם הוכרזו אתרי מורשת עולמית על ידי אונסק"ו) וכן אתרים פופולריים רחבי ידיים דוגמת מצדה (אף היא אתר מורשת עולמית), מערות הכרמל, קיסריה, בית שאן, ציפורי ועבדת. הרשות מבקשת ליצור מיזוג נכון בין מחקר ומדע (כולל ייזום ותמיכה בחפירות) לבין שימור האתרים השונים, תחזוקתם והנגשתם לציבור.

9. לא אחת עומדת הרשות בפני הצורך לשקם ולתקן אתרים שנפגעו הן מפגעי הטבע (שיטפונות וסערות) הן מידי האדם: מ"שחיקה טבעית" הנגרמת מתנועה של המוני מבקרים באתר ועד מעשי ונדליזם או "נקם" הנעשים בידי יחידים או קבוצות (פעמים רבות בידי חרדים). את עבודות השימור והשחזור מבצע אדריכל הרשות בשיתוף עם אדריכלי נוף, הארכאולוגים החופרים ואנשי רשות העתיקות. העבודות נעשות על פי הנורמות הקבועות באמנות בין-לאומיות ועל פי הנחיות רשות העתיקות. אבני היסוד בתחום זה הונחו כבר בסוף המאה התשע-עשרה. עניין מחודש התעורר עם ההרס שנגרם במלחמת העולם השנייה. מסמך היסוד המקובל כיום על המשחזרים היא "אמנת ונציה" משנת 1964, המדגישה את חשיבותו של התייעוד המפורט ואת החובה להציג את כל התקופות המיוצגות באתרים. הצטרפות ישראל לאמנה למורשת עולמית בשנת 1999 חיזקה את המחויבות לטיפול מקצועי ולאטיקה של השימור.

10. השילוב בין מדע לתיירות מתבטא גם באחריות הרשות לשילוט באתרים ולהסברתם בעזרת דפדפות ומודלים משוחזרים. הרשות קשובה לדעות שבציבור. דוגמה לכך

היא התכנית, לשחזור המבנה המונומנטלי שהוצע לזהותו כ"קבר הורדוס" באתר עצמו, שעלתה לדיון ציבורי והוסרה בשל התנגדותם של ארכאולוגים ואנשים הקרובים לנושא. הובהר כי הקו הכללי השורר היום (בארץ ובעולם) באשר לשחזור מבנים עתיקים הוא מינימליסטי. מכאן עולה קושי בהמחשת הממצאים בפני הציבור הרחב. הקמת מודלים קטנים ושימוש בטכנולוגיות אלקטרוניות לצורך החייאת המוצגים מסייעים לא מעט בעניין זה.

11. ככלל מעריכים אנשי הרשות את מצב שימור האתרים הארכאולוגיים שבגנים הלאומיים כמניח את הדעת. עם זאת אנשי הרשות מודעים לכשלים בשימור האתרים הנובעים ממחסור חמור במימון השמירה והשימור. חברים בוועדה הצביעו על מצב תחזוקה שאינו משביע רצון בחלק מן האתרים. צוין לחיוב כי בעבר לא הקציבו החופרים באתרים מראש סכומים המיועדים לשימור, ואילו כיום סעיף זה מובנה בכל בקשת רישיון חפירה. כמו כן צוין הצורך להקים מוזאונים מקומיים שבהם יוצגו ממצאים שהתגלו באתר שנחפר, וזאת במסגרת תחזוקת האתר. לפי שעה לא הייתה הצלחה בתחום זה כיוון שהקמת תצוגה ראויה דורשת אמצעים וכוח אדם מקצועי קבוע. רשות הטבע והגנים אינה יכולה לשאת בהוצאות אלו.

12. עלה נושא שיתופם של גורמים אזרחיים (מועצות אזרחיות או גופים מקצועיים) בתחזוקת אתרים. אין דוגמאות רבות לשיתוף פעולה ממין זה, אך עלתה שאלת השיתוף בניהול האתר בעיר דוד בשותפות עם עמותת אלע"ד, אשר עושה רבות בייזום ובמימון החפירות באזור. עמותה זו אינה מסתירה את העניין הכלכלי ואת המגמה החינוכית-הפוליטית שיש לה כגוף מוביל באתר וכספק עיקרי של המדריכים במקום (אף על פי שכל מדריך מורשה יכול להדריך במקום). לדעת מנהל הרשות, המצב הנוכחי של שיתוף פעולה זה הוא טוב ונכון. על עניין זה ראו גם בהמשך.

13. גופים נוספים הפועלים בתחום שימור האתרים ופיתוחם הם עיריות ומועצות מקומיות המטפלות באתרים שבתחומן, דוגמת החברה לפיתוח מזרח ירושלים, המחזיקה בחלק מאתרי העיר החשובים. יש דוגמאות של פעילות קהילתית וחינוכית המתבטאת בחפירות (מספר הדוגמאות אינו רב), בשילוב עתיקות בגנים ציבוריים ובפעילות הדרכה במסגרת "גן קהילה", הנעשית בהתנדבות באתרים ארכאולוגיים ובגנים לאומיים. מפעל אחרון זה, הנעשה בשיתוף עם רשות הטבע והגנים, זוכה להצלחה באתרים רבים.

14. מערכת החינוך מעודדת ביקורים באתרים ובשיעורים המלמדים יסודות בארכאולוגיה החל מן הרמות הנמוכות. הוכנה תכנית הוראה בארכאולוגיה גם לבתי ספר תיכוניים, אך מדובר במספר קטן יחסית של כיתות או בתלמידים בודדים. גופים ומוסדות שונים, לדוגמה החברה להגנת הטבע ובתי ספר שדה, יד יצחק בן-צבי וחוגי סיירות שונים, מציעים לציבור – נוער ומבוגרים – הרצאות, סיורים וחוגים ארכאולוגיים.

15. מקום מיוחד בפעילות בתחום הארכאולוגיה נודע לחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שמנתה בשנת 2013 מאה שנה לייסודה. בעבר הייתה החברה גוף מרכזי בתחום הייזום והסיוע לחפירות וגיבוש גרעין של ארכאולוגים פעילים, עד שהמוסדות האקדמיים תפסו תחום זה. החברה ריכזה והייתה שותפה למבצעים ארכאולוגיים רחבי היקף דוגמת החפירות בחצור, במצדה ובמערות מדבר יהודה, החפירות בירושלים ועוד. חשיבות מיוחדת נודעה לפעילותה בעריכת כינוסים ארכאולוגיים וסיורים, אשר משכו קהל רב והיו למוקד התעניינות ציבורית גדולה. פעילות זו מתקיימת עד היום, אך כאמור נוספו גופים אחרים הפעילים בתחומים האמורים, ומידת הבלעדיות של החברה הצטמצמה. לאורך כל שנות קיומה דאגה החברה לקיים במות לפרסום מונוגרפיות ומאמרים בתחום. פרסומיה העיקריים כוללים הוצאה לאור של דוחות חפירה חשובים ורבי כמות וקובצי מאמרים. אחד החשובים שבפרסומיה הוא הרבעון "קדמוניות" (אשר נוסד בשנת 1967), המציג בפני הציבור את התגליות הארכאולוגיות בארץ ובמזרח בכלל במתכונת פופולרית למחצה ובשפע איורים.

16. הפעילות הארכאולוגית מוצגת לציבור גם דרך העיתונות היומית ובשידורי הרדיו והטלוויזיה. הצגה זו אינה שיטתית, ולעתים היא מותנה בטיב הממצאים (דוגמת מטמונים, ממצאים בודדים שחזותם נאה), במאמצי הפרסום של הגופים הפעילים בשטח ובאישיות החוקר. איכות ההצגה בציבור תלויה במידת הידע של הכתב ושל עורכי העיתונים; התוצאה לעתים ראויה מאוד ולעתים אינה משביעה רצון. המדיום האלקטרוני מאפשר אף הוא גישה קלה לפרסומים ארכאולוגיים העוסקים באתרים ובחפירות בארץ, כולל דוחות חפירה ראשוניים.

17. ירידת הפופולריות של הכינוסים הארכאולוגיים של החברה לחקירת ארץ ישראל בציבור הרחב עוררה רושם כאילו פחתה מידת ההתעניינות של הציבור בארכאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל. אך כאשר מביאים בחשבון את ההיצע הגדול ואת סך כל הפעילות במסגרות השונות, נראה שמסקנה מעין זו אינה מוצדקת.

ד. מקום הארכאולוגיה בדיון האידאולוגי והפוליטי בארץ ישראל ובמדינת ישראל

הדיון בנושא זה בציבוריות הישראלית הוא טעון ומחייב זהירות רבה. הוועדה התבקשה שלא להתעלם מן הצדדים החברתיים-פוליטיים (ראה בסעיף 5 להלן), והדבר התקבל על דעת החברים. עם זאת עשתה הוועדה מאמצים שלא לדון באירועים שוטפים אלא להתרכז בתופעות ארוכות טווח ובתחומים העקרוניים.

1. כשהוקמה המדינה כבר יצאה הארכאולוגיה בארץ משלבי הראשית, שבהם ניתן מקום מרכזי להוכחת ספרי המקרא והברית החדשה, או לפחות לשמש להם איור. לפני הקמת המדינה עוררו התגליות השונות התרגשות והתלהבות רבה בחוגים דתיים, בעיקר יהודיים (לבד מהחוגים החרדיים) ונוצריים בכל העולם. הדבר בלט ביישוב היהודי כאשר נחשפו ממצאים שחיברו את עברה היהודי של הארץ עם ההתיישבות החדשה. התהודה שעוררו חשיפתה של רצפת בית הכנסת בבית אלפא, חשיפת החומה השלישית בירושלים או חפירת בית הקברות בבית שערים בידי חוקרים מן האוניברסיטה העברית והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה הייתה רבה ביותר. המהלך של חשיפת אתרים המגלים מציאות יהודית עתיקה צבר תאוצה בשנות המדינה הראשונות אף על פי שדימוי הארכאולוג המחזיק בידו האחת את מעדר החופרים ובאחרת את התנ"ך פינה את מקומו לטובת עבודה מקצועית וחסרת פניות (תוך היעזרות בטקסטים, אך ללא מחויבות כלפיהם). תגליות הקשורות בתולדות הארץ והיהודים בה עוררו התרגשות מרובה בציבור הישראלי (היהודי). מכתבי בר כוכבא, הממצאים במצדה או עדויות על חורבן ירושלים בידי הרומאים (לאחר מלחמת ששת הימים) משכו וריגשו את כלל הציבור היהודי בארץ ומחוץ לה. גם היום ממצאים הקשורים בתולדות ישראל מעוררים התרגשות רבה, אך במשך השנים נעשה עיקר העבודה באתרים מתקופות שונות על פי העניין המדעי, הכורח המעשי (שחרור שטחים לפיתוח) או שיקולים כלכליים (יצירת תעסוקה ופיתוח התיירות). תקציבים ממשלתיים גדולים ביותר הוקצו לחשיפת ערים עתיקות דוגמת קיסריה או בית שאן אף על פי שיישובים אלה אינם אתרים יהודיים, וזאת משיקולים כלכליים.

2. מגמה זו התגברה ככל שהקיום הישראלי בארץ הפך למובן מאליו בעיני אזרחי ישראל ללא צורך ב"הוכחות" מתחום הארכאולוגיה. המשיכה הטבעית לאתרים "יהודיים" או "מקראיים" לא התבטלה, וסיורים לבתי כנסת עתיקים או למצדה נהיו חלק מתכניות הלימודים והחינוך המשלים, אבל במידה לא פחותה של התלהבות נחפרו כנסיות, מונומנטים רומאיים או כפרים מן התקופה הביזנטית והאסלאמית הקדומה. ברוח זו פיתחו האוניברסיטאות את מחקר האמנות היהודית העתיקה כחלק מלימוד האמנות העתיקה של ארצות המזרח הקדמון, האמנות הקלאסית, הנוצרית או האסלאמית, לפי העניין.

3. שינוי ניכר הורגש אחרי מלחמת ששת הימים בשנת 1967 ועם הרחבת ההתיישבות היהודית בשטחים שמעבר לקו הירוק. חפירות ישראליות נערכו באתרים מרובים בירושלים ובחבלי יהודה ושומרון, והאפשרות לבקר באתרים מרכזיים בהיסטוריה של ארץ ישראל דוגמת יריחו, שומרון, הרודיון או חברון ובעיקר בעיר העתיקה בירושלים, עוררה התרגשות רבה בלב מרבית הישראלים. ודאי נכון הדבר כשמדובר בארכאולוגים, שלהם היה גם עניין מקצועי מיוחד. עם זאת גרשות דומים התעוררו גם בביקורים באתרים מקראיים בתחומי ירדן (לאחר חתימת הסכם השלום), דוגמת נחל ארנון ויישובים בחבלי הגלעד, מואב ואדום.

4. לעומת ההתעניינות הארכאולוגית המקצועית, שהייתה חלק מחקירת תרבויות העבר בארץ (כולל עברה היהודי), אף שלא הייתה חפה מקשר רגשי טבעי, עלתה התופעה של שימוש באתרים ההיסטוריים כעילה ומכשיר להשתלטות על שטחים אלה, בעיקר מעבר לתחומי הקו הירוק, ויישובם ביהודים. הקיטוב שחל בקרב תושבי ישראל באשר להתנחלות היהודית החדשה מעבר לקו הירוק בא לביטוי גם בהתייחסות לזכות הישיבה ב"ארץ האבות" (בעיקר ביהודה, בשומרון ובירושלים העתיקה) אפילו אם שטחים אלה היו מיושבים ומעובדים זה דורות בידי ערבים. לזכותם של הארכאולוגים יש לציין שעבודתם (מבלי קשר לנטיותיהם הפוליטיות) הייתה, ועודנה, מקצועית ולא מוטה, ודוחות החפירה הם משביעי רצון מבחינה מדעית.

5. כתב המינוי של חברי הוועדה מנה בין היתר בירור של יחסי הגומלין בין המחקר הארכאולוגי לבין הסביבה שבה הוא מתבצע, ונשיא האקדמיה הדגיש את הדברים בישיבה הראשונה של הוועדה. יובהר למן ההתחלה כי מינוים של חברים בוועדה או בוועדות המשנה לא נעשה בשום אופן על פי עמדה פוליטית של חבר זה או אחר. אלו לא היו ידועות מראש ולא נחשפו במהלך הדינוים. התקווה הייתה שהרשימה תכלול חוקרים מכל גוני הקשת הפוליטית. עם זאת ביקשה הוועדה לשמוע דברים מפי דוברים ונציגים של גופים המעידים על עצמם שהם מזוהים עם מעורבות פוליטית גם בהקשר של העשייה הארכאולוגית. ימי העיון הפתוחים שקיימה הוועדה נתנו אפשרות לכל אדם בציבור להביע את עמדתו. למרבה הצער זכות זו כמעט שלא נוצלה.

6. בד בבד יזמה הוועדה פנייה לאנשים ולארגונים הפעילים בתחום להופיע בפניה. מאחר ששדה המחלוקת העיקרי והחרף ביותר הוא ירושלים וסביבתה, הוזמן ראש עמותת "אל עיר דוד" (אלעד"ד) או נציג אחר מטעם העמותה להשתתף באחת מישיבות הוועדה (או לפחות בוועדת המשנה לענייני ארכאולוגיה וחברה) ולהבהיר את תפיסתם באשר למדיניות החפירות, הניהול והפעילות החינוכית הנעשית במקום. כידוע, עמותה זו פעילה מאוד בארגון חפירות ובפעילות יישובית וחינוכית בעיר דוד ובגן הלאומי המצוי בה ובסביבתה. למרבה הצער נענתה הבקשה בסירוב ונלוו אל הסירוב האשמות (שפורסמו גם בעיתונות) כאילו הוועדה, יושב

ראש הוועדה והאקדמיה למדעים בכלל נגועים בפוליטיזציה של הארכאולוגיה. מאחר שכך, החליט יושב ראש הוועדה, לאחר התייעצות עם חברים בה, להסיר את הנושא מסדר דיוניה של הוועדה ולבטל פגישה מתוכננת גם עם פעילים בארגונים המתנגדים למדיניות המשתמשת בארכאולוגיה כחלק מתהליך ההתיישבות.

7. במצב דברים זה, כאשר אין באפשרותה לזמן את בעלי הדבר לדיון, החליטה הוועדה שלא לדון במליאה או בוועדות בנושאים הקשורים בניצול הארכאולוגיה לצורך הגשמת מטרות בעלות משמעות פוליטית מיידית. עם זאת סברו חברים כי הימנעות מוחלטת מהעלאת השאלות שעל הפרק היא בבחינת כניעה לתכתיב מצד מי שאינם מעוניינים בהעלאת הנושא כלל.

8. לפיכך החליטה הוועדה להעלות כמה נושאים המצויים במחלוקת אך לציין שאין זו עמדת הוועדה אלא עמדתם של חברים אחדים בה, וכי הדברים אינם מבטאים עמדה אחידה של חברי הוועדה. קל וחומר שעניינים אלה הם נושא למחלוקות ציבוריות במדינה בכלל.

9. אחת הדוגמאות המעידה לדעת חברים על שימוש לא ראוי בנימוקים ארכאולוגיים למטרות פוליטיות או ציבוריות היא התנהלות הממשלה בנושא הגן הלאומי המיועד באוכף שבין המורד המזרחי של הר הצופים לזה של הר הזיתים. בשטח זה עובר הכביש הראשי המחבר את ירושלים למישור אדומים והוא הוצע בעבר כשטח הרחבה של הכפר עיסאווייה. מתכנני הפארק טענו שיש במקום אתרים ארכאולוגיים חשובים, וכי הצורך לשמרם הוא אחת הסיבות החשובות התומכות בהשארת השטח כפארק פתוח. האזור נסקר בעבר, והתברר כי טענה זו אינה נכונה (האתר החשוב היחיד – מערה ובית יוצר לכלי אבן מימי בית שני – מצויה לצד הכביש ואין סכנה לקיומה).

10. פרויקט אתרי מורשת (תמר) הוא מפעל חיובי המתנהל בשנים האחרונות מטעם משרד ראש הממשלה. במסגרת זו ממשלת ישראל מטפחת, בתקציב גדול, אתרים שונים (לא רק ארכאולוגיים) בעלי ערך תרבותי מן העבר ומן ההווה. אלא שתקציב זה מיוחד כולו לאתרי מורשת יהודיים ואינו מיועד כלל לאתרי תרבות של בני דתות אחרות שאינם קשורים ביהדות ואשר הטביעו חותמם על תולדות הארץ ועל נופה. חברים בוועדה העירו כי מוטב לפתוח את הרשימה גם לאתרים לא יהודיים, כפי שעושה דרך משל אונסק"ו בבחירת אתרי מורשת עולמית.

11. דוגמה אחרת שעליה הצביעו חברים בוועדה היא ניהול הגן הארכאולוגי בעיר דוד, המצוי באחריות רשות הטבע והגנים. אף שהשטח מוגדר גן לאומי, התקבלה לשותף בכיר בהנהלת האתר עמותת אלע"ד, הפועלת "לחיזוק הקשר היהודי אל ירושלים, ביסוס נוכחות יהודית ותיירות בעיר דוד שבסילוואן ובאתרים הסמוכים" (אלע"ד, ויקיפדיה). אלע"ד, שברשותה שטחי קרקע ובניינים שרכשה במקום, היא הגוף המוביל בייזום חפירות ארכאולוגיות באתר וסביבתו, בפיתוח התיירות, בקיום פעילות חינוכית ופעילות כלכלית במקום. אלע"ד יוזמת חפירות

ארכאולוגיות באתר, המנוהלות בדרך כלל ברמה מקצועית גבוהה, בעיקר בידי רשות העתיקות. את ניצול השטח לאחר החפירה קבעה הנהלת האתר, שאלע"ד היא הגוף הדומיננטי בה. אלע"ד היא גוף כלכלי וארגוני חזק ואחראית למעשה להדרכתם של תלמידי בתי ספר וחיילי צה"ל הנשלחים למקום. דפדפת ההדרכה (מטעם עיריית ירושלים, רשות הטבע והגנים ואלע"ד), המחולקת למבקרים באתר, ואשר על שורה מובלט סמל העמותה, מוקדשת רובה ככולה לתיאור העיר היבוסית, לירושלים בירת ישראל ולתקופת בית שני. אלף ותשע מאות השנים שלאחר מכן כמעט שאינן נזכרות בדפדפת. הכפר סילוואן שמעבר לקדרון נזכר רק בנוגע להתיישבות התימנים במקום בשנת 1882. מודגשת העובדה שמשפחת מיוחס בנתה בית במקום בסוף המאה התשע-עשרה, אבל אין שום התייחסות למתיישבי המקום שאינם יהודים, כאילו אין הם קיימים ואין הם נראים לעין. החיזיון המוצע למבקרים באתר מציג אף הוא את תולדות העיר הצגה לא מאוזנת ומדגישה את ההתיישבות של אלע"ד. חברים טוענים כי לא נכון לתת לעמותה בעלת גוון פוליטי את המעמד הבכיר במימון החפירות, בקביעת מסלולי הסיוור, בעיצוב האתר ובהצגתו לציבור בהתעלמות מן התושבים הערבים בגבעת עיר דוד וסביבתה הקרובה (שכונת ואדי חילוה). לעומת טענות אלו נשמעים מפי חברים ובציבור הישראלי בכלל קולות התומכים בפעילותה של אלע"ד בתחומי הגן הלאומי והמברכים על שיתוף הפעולה של הגופים הממשלתיים והעירוניים עמה.

12. בעיה נוספת שעליה התריעו חברים בוועדה היא היחס שבין שמירת העתיקות והצגתן בדרך הראויה לבין הבנייה המודרנית. מוסכם על הכול כי חייבת להיות פשרה בין תכניות בנייה ופיתוח מודרני של העיר לבין שמירה על ערכי תרבות ומורשת העולים בחפירות. אבל עלתה הטענה שלא אחת הוויתור בתחום שמירת העתיקות והצגתן לטובת תכניות בנייה הוא מוגזם, במיוחד התכניות שמציעים גופים חזקים, היוזמים ומבצעים חפירות ארכאולוגיות בשטחים הנתונים לאחריותם.

פעולת השיקום והבינוי ברובע היהודי מעלה את הבעיות באשר לשימורם ולהצגתם של אתרי עתיקות חשובים ומרהיבים ביופיים מתחת לבנייה חדשה (או שיקום של בתים שנהרסו). יש המביאים זאת כמופת של שילוב ישן בחדש. לדעת אחרים הבנייה המחודשת לא עשתה צדק עם העתיקות במקום. במקרים לא מעטים היה ניתן למנוע בנייה מחודשת על גבי העתיקות ולשמר את העתיקות כשטחים פתוחים או בקירוי הולם לצורך הגנתם, מבלי לצמצם את שטחם ומבלי להחדיר אל תוכם יסודות בטון מסיביים, צנרת חשמל וביוב. מדובר בשטחים אשר לא נמצאו בהם בניינים לאחר מלחמת ששת הימים ואשר אפשר היה לשמרם ללא בנייה מודרנית מעליהם. כך לדוגמה נכלא רחוב העמודים הראשי (הקארדו) ברוב מהלכו מתחת לבניינים מודרניים, שרק מעטים מהם היו במקום בעת בניית

הרובע.

הקרן למורשת הכותל, המתקיימת מתקציב ממשלתי ומתרומות, החליטה על בניית בניין רחב מידות לעצמה בתחום רחבת הכותל, בפאתי שכונת המוגרבים, שנהרסה אחרי מלחמת ששת הימים. הבניין תוכנן בטרם התקבלה החלטה על עיצובה הכולל של רחבת הכותל. לזכות הקרן ייאמר שהיא דאגה לביצוע חפירה ארכאולוגית במקום (שבוצעה במקצועיות ראויה לשבח בידי רשות העתיקות). התגלו במקום רחוב מן התקופה הרומית ומבנים נוספים מימי בית ראשון ומימי הביניים. לממצאים נודע ערך מדעי ותרבותי כללי רב חשיבות, ותרומתם לחקר ירושלים היא עצומה, אף על פי שברובם אין הם דווקא שרידים יהודיים. רשות העתיקות, שניהלה את החפירה, הייתה שותפה בתכנון הבניין מראשיתו והבטיחה כי העתיקות יישמרו ויוצגו לציבור בקומת המסד, בין עמודי התמיכה של הבניין. מנגד נשמעה הטענה כי הממצא המיוחד, ובעיקר הרחוב הרומי, שהמשכו כלפי דרום כבר נחפר והוא גלוי לעין, ראוי שיישאר ללא כל בנייה מעליו, בהיותו נכס תרבות בעל חשיבות עולמית. נטען כי יש כאן דוגמה כיצד גופים בעלי מעמד וממון מצליחים לקבל מראש אישורי בנייה על גבי שטחים עוד בטרם נחפרו, מה שנמנע מאזרחים רגילים. מנגד, כאמור, עלתה הטענה כי ירושלים היא עיר חיה ומתפתחת, ועל כן יש להסתפק בשמירתם של ממצאים ובהצגתם, גם אם באופן מוגבל, לאחר שחקירתם המדעית הושלמה. גישה זו, המקובלת גם על רשות העתיקות, זוכה לתמיכה של חברים בוועדה, אך הדעות נותרו חלוקות.

13. כאמור, את המקרים שתוארו למעלה הביאו חברים והציבור כדוגמה לשימוש פוליטי או נדל"ני בשטחי חפירות. לא התקיים בוועדה דיון מיוחד בנושא, אלא שהוא עלה בפגישות שונות ובדיון הציבורי הפתוח. חברי הוועדה הסכימו שאין כל סיכוי להגיע להסכמה בנושאים האמורים או בחלקם – לא בתוך הוועדה ולא בציבור בכלל – אך ראוי לציין את השיקולים השונים בפני הציבור.

נספח א הארכאולוגיה והשימור במערב אירופה (ובייחוד בצרפת)

ד"ר נתן שלנגר - Head of international research and development - The French national institute for preventive archaeological research (INRAP)

ככלל אפשר לומר כי רוב התגליות הארכאולוגיות באירופה במהלך המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים היו תגליות אקראיות. זאת כמובן לצד הערים ההיסטוריות הידועות והמוכרות (בעיקר סמוך לחופי הים התיכון). יישובים עתיקים רבים, שלא היו ידועים, התגלו תוך כדי עבודות בנייה ופיתוח. התפתחות הערים החדשות חיבה במידה רבה הרס של האתרים העתיקים. בעקבות זאת חל פילוג מסוים בהיררכייה של האתרים באירופה, שאינו מוכר בישראל. מצד אחד מצויות החפירות באתרים ההיסטוריים עתירי הממצא - ערש הציוויליזציה - המושכים את הארכאולוגים של התקופות הקדומות והתקופות הקלאסיות. אתרים אלה מייצגים את תקופות הפריחה באגן הים התיכון. מצד אחר קיימות חפירות רבות בכפרים הקטנים, למשל בצפון צרפת, המושכות פחות את החוקרים המקצועיים, והן מעניינות בעיקר ארכאולוגים וחובבים מקומיים. אתרים אלה הם ברובם מתקופת הברזל או מימי הביניים, והאטרקטיביות שלהם בעיני המבקר אינה גדולה.

מלחמת העולם השנייה הביאה לשינוי בגישה לערך התרבותי ולמורשת הארכאולוגית. נעשה ברור כי הפיתוח המואץ עלול לפגוע בטבע ולגרום לו נזקים. למן שנות השבעים של המאה העשרים התקבל העיקרון של "מי שמזהם משלם". על כן חברות שעיסוקן כרוך בפעילות מזהמת נקטו צעדים שימנעו, או לפחות יקטינו מראש, את הזיהום. תפיסה זו עברה מתחום שמירת הטבע לשימור התרבות. לאחר מלחמת העולם השנייה קרבה לקצה התקופה הקולוניאלית. מדינות רבות קמו (או נוסדו מחדש) והחלו לגלות עניין במורשת שלהן כדי ליצור זהות לאומית.

אמנת אונסק"ו משנת 1972 היא הבסיס החוקי להכרזה על כ-900 אתרים - אתרי מורשת עולמיים. אמנה זו מחייבת את המדינות השותפות בה לקיים רישום של אתרי העתיקות, לטפח שכבה של ארכאולוגים מוסמכים, לבצע חפירות מקצועיות ולהקפיד על איכות וביקורת מדעיות.

כבר בשנת 1962 קיבלה המועצה האירופית את "אמנת מלטה", אשר עיצבה את אופייה של הפעילות הארכאולוגית המקובלת היום במערב אירופה. האמנה קובעת עקרונות כלליים אך מותירה מקום לפירושים ויישומים מקומיים. סעיף מרכזי באמנת מלטה קובע שלמורשת הארכאולוגית יש ערך מדעי, ולכן יש לטפל בה בדרך מדעית. לקביעה זו השלכות מנהליות, שכן עד אז נקבעו הסטנדרטים והנהלים בכל מדינה בידי קהילת הארכאולוגים שלה. במסגרת אמנה זו אף נקבע כי יש לשלב בין הצרכים,

הנוגדים לא אחת, של הארכאולוגיה ושל הפיתוח. משמע, יש להכין תכנית עבודה ארכאולוגית ומדעית לביצוע חפירות ומחקרים לפני הריסת אתר מסוים בידי יזם (ולעתים אף לבטל את תכנית ההרס). יתרה מזו, האמנה קובעת שבמידת האפשר יש לתת עדיפות לשימור האתרים. הפרק השישי של האמנה הוא בעל חשיבות מיוחדת. הוא מדגיש את אחריות המדינה, הכוללת גם מתן תקציבים לצורך ביצוע העבודה הבסיסית (דוגמת ההשלמה של מפת האתרים הארכאולוגיים) וגם את אחריותה לדאוג שתקציבים ממקורות פרטיים או ציבוריים יכסו את הוצאות החפירה, המחקר, התייעוד והפרסום המדעי.

יתרונה של אמנת מלטה (אף שאינה מיושמת במידה שווה בכל המדינות) היא במידת החופש שהיא מותירה למדינות לקיים כל אחת שיטות וגישות משלה. בעקבות אימוץ האמנה השתלב שדה הארכאולוגיה בעשייה הכלכלית, ובכך השתנו לגמרי התקציבים שמקורם מן הסקטור הפרטי או הציבורי. כך לדוגמה בשנת 1970 היו בצרפת 350 ארכאולוגים (ולפי הערכה אחרת 600), ואילו היום עובדים בה 4,000 ארכאולוגים. גם התקציבים הוגדלו במידה ניכרת, ובזכות צעד זה השתבח המחקר הארכאולוגי ומעמדו עלה. כיום אין מסתפקים בחפירות אקראיות אלא מקיימים חפירות יזומות. אמנת מלטה תומכת בקיום ארכאולוגיה מונעת (בהקבלה לרפואה מונעת), כלומר לשמור על האתר ולטפל בו לפני שיינזק. לגישה זו חשיבות מרובה בהבהרת סדרי העדיפויות של המדינה (המנוגדים לא אחת לסדרי העדיפות של השלטון המוניציפלי ושל היזמים הפרטיים, שעלות החפירה והפרסום מוטלת, בעיקר, עליהם).

עם זאת המצב עדיין קשה. לפי הערכה מקובלת, אתרים ארכאולוגיים נהרסו למן סוף מלחמת העולם השנייה ועד היום יותר מאשר בעשרת אלפי השנים האחרונות. בכל יום נערכות בצרפת עבודות בנייה בשטח של כ-700 קמ"ר שבהם תכולת אתרים שאינה ידועה. כדי לקבוע מהי עתיקה, נקבע בצרפת שכל ממצא העשוי לשחזר את ההיסטוריה של האנושות (במחקר או בשימור) הוא בבחינת מורשת ארכאולוגית. בשנת 2001 נחקק מחדש חוק העתיקות בצרפת והוקם מוסד לאומי למחקר בדרך של חפירות הצלה. במסגרת מוסד זה עובדים כיום 2,100 ארכאולוגים, שהם יותר ממחצית הארכאולוגים הפעילים בצרפת, והם מבצעים כ-90% מעבודות השטח בצרפת. יש בהם 100-120 בעלי תואר דוקטור ו-350 בעלי תואר שני. כל היתר הם בעלי תואר ראשון. אין במערב אירופה "פועלי חפירה" (משמע ארכאולוגים חסרי מיומנות ותואר) אלא ארכאולוגים בעלי הסמכה בלבד. ההחלטה היכן תבצע חפירה ארכאולוגית נתונה בידי משרד התרבות והוא גם מחליט בעניין טיבה והיקפה, וכך למעשה אין ניגוד אינטרסים בין הגוף המבצע לגוף המפקח.

היבט חשוב בחוק הצרפתי בא לביטוי בקביעה שהארכאולוגיה היא שירות ציבורי, ולכן חלים עליה לא רק העקרונות החלים על כל מחקר מדעי אלא גם הצגת הממצאים לציבור. בין יתר המשימות נודעת חשיבות רבה גם לפרסום המדעי, שאינו מוגבל לחוגים מקצועיים בלבד אלא מופנה לקהלים שונים. לכן הצעת התקציב המוגשת

ליזם כוללת גם את עלות הפרסום. נקודת תורפה בארכאולוגיה הצרפתית היא שאין לחץ על פרסום ממצאי החפירות במועד.

כדי "לשנות את פני השטח" (משמע להקצות שטחים לבנייה ולפיתוח) בצרפת יש לפנות לרשות המקומית. ברשות מופנה התיק לממונה המקומי על הארכאולוגיה, והוא חייב להכריע בתוך 30 ימים אם לבצע בדיקה ארכאולוגית בשטח. החלטות המחייבות בדיקה ארכאולוגית נופלות בממוצע ב-7% מן המקרים. בצרפת קיימת הפרדה בין הבדיקה הראשונית לקביעת מציאותם של שרידים ארכאולוגיים לבין החפירה והתייעוד. הבדיקה הראשונית ממומנת באמצעות מס (כל יזם הבונה בשטח הגדול מ-3,000 מ"ר משלם 50 סנט למטר מרובע, בין שיש במקום ממצאים ובין שאין בו). סכום זה מגיע לעשרות מיליוני אירו לשנה. מכיוון שהקבלן משלם את המס בכל מקרה, אין הוא בודק מראש את השטח ואינו מפעיל לחצים במהלך הבדיקה. יותר מ-2,000 בדיקות ממין זה מתקיימות מדי שנה. הבדיקה כוללת סקר חודרני בעזרת כלי מכני בעל כף חלקה שרוחבה נע בין 1.4 מ' ועד 4 מ'. אם הוחלט שהשטח ייהרס בכל מקרה, הבדיקה מתבצעת על פני כ-15% מן השטח.

אם הוחלט לאחר הבדיקה שיש לקיים חפירה, המימון בא ישירות מהיזם. בצרפת נערכות בממוצע כ-300 חפירות ממין זה כל שנה, ולכל אחת מוקצים 500 ימי עבודה. באזורים פתוחים נחפרים כ-75% מן השטח, ובאזורים עירוניים נחפרים 25% מהשטח. מאז 2003 הוכנס ממד תחרותי בתחום, ועל כן קיימים היום כ-70 גופים המורשים לקיים חפירה ארכאולוגית. 50 מתוכם שייכים למועצות מקומיות שהחליטו להקים יחידה לארכאולוגיה, ועוד 20 הם חברות פרטיות.

תקציב השימור באנגלייה ובצרפת דומה באופן כללי, אף ששטחה של אנגלייה הוא חצי משטחה של צרפת, והוא כ-20 מיליון אירו, שזה כ-0.1% מתקציב הפיתוח של המדינה. כאשר מדובר בפרויקטים, מתברר שמחיר החלק הארכאולוגי בפרויקט הוא כ-1% בממוצע. מאחר שעלות זו "מגולגלת" אל האזרחים עולה שכל אזרח משקיע בארכאולוגיה כ-4 אירו לשנה (בגרמניה ההשקעה דומה – כ-4.4 אירו לנפש בשנה).

קבלת היתר לחפירה מדעית במערב אירופה מותנית בהגשת תכנית מדעית. החוקר מציג את נתוניו ואת בקיאותו במתודה ובנושא, מפרט באילו שטחים הוא מתכוון לעבוד ובאילו שיטות מחקר או חפירה ישתמש.

בצרפת, ובמערב אירופה בכלל, התושבים מודעים מאוד לנושאים ארכאולוגיים ומתעניינים בהם. בפעילויות בשבוע המדע משתתפים עשרות אלפי אנשים. מוצגים לציבור אמצעים טכניים ואפילו חתכים סטרטיגרפיים לצד המסקנות העולות מן המחקר. נערכים כינוסים המיועדים לציבור הרחב, לעתים בשילוב עם מוזאונים (דוגמת מוזאון המדע או מוזאון היהדות), המציגים את הממצאים, ומתפרסמים "דברי הכינוס". ניכר המאמץ לשלב את הקהילה בעבודה הארכאולוגית, ונעשים מאמצים

לפתוח את החפירה בפני הקהל הרחב כבר בעת הביצוע ולחשוף בפני המבקרים את השיקולים השונים באשר למדיניות החפירה (הרחבת החפירה או הסרת שרידים לצורך העמקה). המאמץ לשלב את אנשי הקהילה בעבודה נתפס כחובה של הגופים המתקצבים כלפי הציבור המממן את עבודתם.

נספח ב הנחיות רשות העתיקות בדבר פרסום מדעי מתאים של חפירות ארכאולוגיות שעורכת הרשות ועובדיה

פרסום מדעי מתאים

1. הקדמה

חוק העתיקות, התשל"ח-1978, סעיף 12 (ג) קובע: "תוך חמש שנים מיום סיום החפירה יוציא בעל הרשיון לאור פרסום מדעי מתאים בדבר החפירה, ממצאיה ותוצאותיה..." החוק קובע כי הפרסום צריך לכלול שלושה מרכיבים:

1. החפירה – מיקום החפירה, זיהוי האתר, מהלך החפירה, פרטי הצוות, ההיגיון המנחה בבחירת שטחי החפירה, מיפויים במדויק, שיטת החפירה, הרישום והטיפול בממצאים, מדיניות שמירת הממצא ועיבודו (אם נשמרו כל שבדי הגוף או רק חלקים אינדיקטיביים, אם נעשתה רפאות מלאה או חלקית) וכד'.

2. ממצאי החפירה – תיאור כל הממצא הנייח והנייד שנתגלה בחפירה, כולל השיכוב (סטרטיגרפיה) והכרונולוגיה והבנת הקשרים ביניהם.

3. תוצאות החפירה – מה ניתן ללמוד מן החפירה מבחינת החברה הקדומה באתר ובסביבתו, קשרי מסחר ותרבות עם אתרים או אזורים אחרים, אורח החיים, הכלכלה, האמונות הדתיות, הסביבה הטבעית וניצולה על ידי האדם, שחזורים אדריכליים, הקשרים היסטוריים ומחקרים נלווים שונים (כגון נוף, צמחייה, חברת בעלי החיים). ניתן להגדיר חלק זה כהצגת חשיבות החפירה לקידום המחקר הארכאולוגי.

החוק קובע כי יש להוציא לאור את הפרסום המדעי המתאים. לפיכך לא די לכתוב את הפרסום אלא קיים הכרח לפרסומו בפועל כדי שיהיה זמין לכל המעוניין לראות את המידע ולהשתמש בו (בשמירה על זכויות היוצרים). החוק אינו מפרט עוד, ולכן הרכב הפרסום תלוי גם בשיקוליו של בעל הרשיון/ההרשאה לחפירה (להלן: החופר). ועדות רבות דנו בקביעת הרכבו של פרסום מדעי מתאים שישמש פרסום סופי לחפירה. מסקנתן הייתה שצריך לקבוע דרישות מינימום. היתר נתון לשיקוליו, ליכולתו ולתקציבו של החופר. מטבע הדברים, כל חופר יכול להרחיב בנושאים הקרובים ללב, אולם הרחבה זו אסור שתבוא על חשבון הזנחת נושאי מחקר אחרים הראויים לדין בפרסום.

מטרת המסמך הנוכחי היא להגדיר פרסום מדעי מתאים לפי גודל, מורכבות וחשיבות החפירה. המסמך ימחיש את הגודל, את החשיבות ואת המורכבות בהתאמה למקום הפרסום המקובל ברשות העתיקות, אך מובן שניתן לפרסם בכל הוצאה דומה אחרת: ח"א – חפירה קטנה, שאינה מורכבת, ואין בה חשיבות מדעית רבה. עתיקות: חפירה בינונית וגדולה. *IAA Reports*: חפירה מורכבת וגדולה בעלת חשיבות מדעית רבה.

2. פרסום סופי קטן (פורמט חדשות ארכאולוגיות)

פרסום סופי קטן יכלול את המרכיבים האלה:

1. מבוא: תיאור האתר ומיקומו, נ"צ מדויקת, שם האתר כפי שמופיע בהכרזה, הסיבות לביצוע החפירה, שם החופר ושמות חברי הצוות וכן את המְזַכָּה (קרדיט) לכל השותפים לחפירה ולהכנת הפרסום (צייר, מודד, צלם, רפא, משמר וכד'). רצוי לפרט היקף חפירה (מספר הימים ומספר הפועלים).
2. תיאור החפירה: מספר השטחים וגודלם, טופוגרפיה, רקע היסטורי-גאוגרפי ותולדות המחקר של האתר בעבר (אם יש). תיאור תמציתי של השטח/ים, השיכוב, האדריכלות והמצא הנייד שנחשף.
3. איורים: מפת איתור כללית, מפת שטחי חפירה ושרידי בנייה (לפי שיקול החופר), חתך/כים בעל/י חשיבות בלבד. כמו כן מספר מצומצם של תמונות מן החפירה ושל ציורי/תצלומי ממצאים חשובים, ועד שני לוחות ממצא נייד. הלוחות יובאו ללא פירוט טבלאות. חובה לצרף רשימת איורים (כולל תכניות, מפות, איורי ממצא וכו'). את מספר האיור יש לסמן גם על האיור (בהגדלות – על מדבקה מאחור). יש לקשור את הגבהים באיורים ובטקסט לגובה מוחלט (מעל פני הים).
3. סיכום כללי: בפרופורציה בפרסום כולו, תמצות חשיבות החפירה. דיון מקיף ייעשה רק על חידושים מדעיים.
4. רשימה ביבליוגרפית: אינה הכרחית. ניתן לצרף מספר מצומצם של הפניות אם הדבר חיוני. מומלץ שהחופר יצרף הפניות מלאות, ועורכי המאמר יקצרו אותן לפי הצורך.
5. במקרים שבהם הממצא הנייח והנייד דל מאוד, ואין לחפירה חשיבות לקידום המחקר, תפורסם רק ידיעה בקצרה על החפירה בהיקף מצומצם.

3. פרסום סופי בינוני וגדול (פורמט עתיקות / מונוגרפיות הרשות)

הפרסום יכלול את המרכיבים האלה:

1. מבוא: תיאור האתר ומיקומו, נ"צ מדויקת, שם האתר כפי שמופיע בהכרזה, הסיבות לביצוע החפירה, שם החופר ושמות חברי הצוות ומְזַכָּים (קרדיטים) לכל השותפים לחפירה ולהכנת הפרסום (צייר, מודד, צלם, רפא, משמר וכד'), מספר השטחים וגודלם. רצוי לפרט היקף חפירה (מספר הימים ומספר הפועלים). רצוי להגדיר את שיטת החפירה, את שיטת הרישום והטיפול בממצאים, את מדיניות שמירת הממצא ועיבודו (אם נשמרו כל שברי הגוף או רק חלקים אינדיקטיביים,

אם נעשתה רפאות מלאה או חלקית) וכד'. הגדרות אלה יכולות לבוא במקומות שונים בפרסום לפי שיקול החופר.

2. תיאור החפירה: רקע היסטורי-ארכאולוגי-גאוגרפי, כולל תיאור סביבתי (טופוגרפיה, מסלע, מקורות מים וכד'); סיכום תולדות המחקר שנעשה באתר (אם יש); תיאור מפורט ובהיר של השטח/ים, השיכוב, האדריכלות והממצא הנייד שנחשף. התיאור יהיה פרופורציוני להיקף הפרסום.

3. ניתוח הממצא הנייח והשיכוב: תיאור פשוט וענייני ככל הניתן, מגובה באיורים, בתכניות, בחתכים ובתצלומים. יש לתאר את הממצא הנייח ואת מידת השתמרותו. כאשר הדבר אפשרי, יש לדון ביחידות בנייה (למשל, הגדרת מבנה – בית, מצודה, מנזר לנשים); בתפקוד מרחבים (חצר, חדר מגורים); באלמנטים אדריכליים (עמודים, גגות, ארכיטרבים), בשיטות בנייה (יסודות, עיבוד האבן, קירוי, אטימה וניקוז); בתכנון היישוב (תכנון עירוני/כפרי, הגדרת סוג יישוב). יש להבהיר ולנמק את השיכוב (למשל: כיצד נקבע ששכבה מסוימת או מבנה מסוים מאוחרים או קודמים לשכבה/מבנה אחרים). יש להתייחס לא רק לשרידי הבנייה והרצפות אלא גם למילויים, להפרעות, לרובדי האדמה, לתעלות שוד וכד'. יש לפרט אם מכלול/לוקוס (בלשון המקצוע: לוקוס = מקום) הנדון בפרסום הוא "נקי" (משמע משובח היטב, לא מופרע בפעילות מאוחרת). יש להבהיר מקרים של ספק או כשאי אפשר לקבוע שיכוב ברור. יש לדון בקשרים שבין האלמנטים השונים מבחינת שיכוב (כיצד האלמנטים נקשרים לשכבה מסוימת). לוקוסים הנדונים בטקסט צריכים להופיע גם בתכניות ובחתכים.

קשה להגדיר בדיוק מהו לוקוס "טוב"; ככלל, זהו לוקוס חתום שאינו מופרע מבחינת השיכוב או מעורב מבחינת הממצא. דוגמאות בולטות הן רצפות שבהן תקועים כלים שלמים, או שכבות חורבן מעל לרצפות החתומות במפולות אבנים. גם לוקוסים החתומים ברצפה (מעליה או מתחתיה) עלולים להיות מעורבים אם אין הם חתומים היטב גם מצדם השני. לוקוסים טובים אינם קשורים בהכרח לרצפות – הם יכולים להיות גם תנורים (טבונים), בורות אשפה, תעלות יסוד וכל סוג לוקוס אחר.

4. מתקנים: לעתים החפירה מתעדת רק כמות רבה של מתקנים (לא שרידי יישוב, למשל עשרות או מאות של טרסות, גתות, בורות מים, ספלולים וערמות סיקול). יש לתעדם בעת החפירה תיעוד מפורט ומלא ולכללם בתיק החפירה. אם המתקנים דומים זה לזה והם מטיפוסים מוכרים, שאינם בעלי ייחוד מחקרי, יש לדון בהם יחד בדיון כללי. לדיון זה יש לצרף מבחר של איורים ותכניות. ניתן לשקול הבאת נספח ובו רשימת פרטים (גובה, קוטר פתח). בכל מקרה יש לצרף מפת איתור עם סימון מדויק של מיקום המתקנים (לא חובה לערוך רשת ריבועים). אם יש ממצא נייד שיכול לתארך את המתקנים חובה לפרסמו.

5. **ממצא נייד:** דיון בכלי חרס, זכוכית, מתכות, אבן, ממצא אורגני וכיו"ב: יש להקפיד על התאמה בין השיכוב לבין אופן הצגת הממצא הנייד. אם הוגדרו כמה שכבות, יש להציג את הממצא הנייד מסודר לפי כל שכבה ושכבה, ולהדגיש ממצא נייד מלוקי "טובים" מכל שכבה. לאחר מכן ניתן להוסיף דיון כללי "טיפולוגי". רק כאשר אין שום מכלול מלוקוס "טוב", ניתן להסתפק בדיון "טיפולוגי" כללי. אפשר להוסיף דיון כמותי (סטטיסטי) של הממצא הנייד, אבל בתנאי שיש לו חשיבות לעניין מסקנות החפירה. ככלל, ממצא נייד שמחייב דיון מחייב גם הצגה באיור. הממצא אינו "מדבר בעד עצמו", ואם הוא ראוי להצגה, הרי שחייבים לדון בו – לכל הפחות ברמה של הגדרת טיבו ותאריכו. במקרים חריגים ניתן לדון בממצא ללא איור, אך אז יש להגדיר היטב את הטיפוס הנדון (למשל באמצעות הפניה מדויקת).
6. **תכניות וחתכים:** יש להציג תכנית כללית ומדויקת של שטחי החפירה ותכנית/ תכניות מדויקות ומפורטות של הממצא הנייד, כולל פרטי גבהים, מספר לוקי וקירות. יש לפרסם חתכים המעידים על השיכוב או התורמים להבנת האדריכלות. גם בחתכים יש לסמן מספר קירות, לוקי וגבהים. אפשר להכין שחזור איזומטרי אם יש מספיק נתונים ארכאולוגיים כבסיס לשחזור. שחזור כזה יכול לבוא רק כתוספת לתכניות ולחתכים מדויקים ומפורטים ולא במקומם. תכניות, חתכים ושחזורים אינם עומדים לעצמם אלא הם אמצעי עזר, ויש להתייחס אליהם בטקסט ולהפנות אליהם מן הטקסט.
7. **איורים:** כוללים מפת איתור, צילומי שטח וממצא נייד ואיורי ממצא נייד (כולל לוחות קראמיים). יש לכלול באיורים מבחר מייצג מן הממצא. יש לאייר ממצאים אינדיקטיביים מלוקי חתומים ("טובים"), המסייעים לתיארוך הממצא (למשל, להתייחס למיקומם ביחס לרצפות – מעל לרצפה, מתחתיה או בתוכה). אין לצייר ממצא אם האיור אינו יכול להציג את מהותו (למשל שברי גוף ללא עיטור). אם יש כמה כלים זהים זה לזה, יש לצייר את הכלי השלם ביותר שבהם. לכל איור של ממצא נייד תצורף מקראה עם פירוט (טבלה ובה מספר בתוך האיור, מספר לוקוס וסל ותיאור קצר של הכלי). האיורים יוגשו בנפרד מן הטקסט, לפי כללי תחום פרסומים או כללי ההוצאה, לפי הרלוונטי שבהם. סדר הממצאים בתוך לוחות האיורים ייעשה לפי הכללים המקובלים במערכות הפרסומים ובהתאמה לדיון בטקסט (מכלי פתוח לכלי סגור וכו').
8. **רשימת תכניות ורשימת איורים:** על פי הנחיות כתב העת הרלוונטי, יש להגיש שתי רשימות – אחת לתכניות, ושנייה לכל יתר האיורים (כולל מפת איתור, צילומי שטח, איורי ממצא קראמי וכד'). הרשימות יוגשו על דף נפרד לאחר הטקסט הראשי. אם הפרסום מכיל טבלאות, יש להגישן בנפרד ולצרף גם רשימת טבלאות. ככלל, יש להמעיט בשימוש בטבלאות אלא אם הן חיוניות.

9. הקבלות לממצא: יש להעדיף הקבלות קרובות מבחינה גאוגרפית, בעלות מוצא ושייכות ברור. הפניות רבות תובאנה רק במקרה של ממצא ייחודי או במקרה שבו נדרש דיון מעמיק בממצא או בהשלכותיו. במקרה שבו טיפוס הממצא ידוע היטב, ניתן להסתפק בהקבלה אחת. ניתן אף להסתפק בהפניה לקורפוס קראמי, אם יש קורפוס מעודכן ומקובל (כגון Magness 1980); או למחקרי יסוד בתחום הנדון (כגון מ' אבישר, "הקרמיקה ה'מאוחרת'" בפרסום יקנעם 1996, או רחל בר-נתן, בפרסום על יריחו).

10. מחקרים בין-תחומיים ומחקרים המוגשים כנספחים (במידת הצורך): גאולוגיה, גאומורפולוגיה, פחמן 14, ארכאובוטניקה, ארכאוזואולוגיה, אנתרופולוגיה, פטרוגרפיה, זכוכית, מטבעות ואחרים. יש לשלב את מסקנותיהם בדיון. על מחברי הנספחים להתייחס לשייכות ולמיקום המדויק בחפירה כפי שהגדרים החופר. חייבת להיות התאמה בין הנספחים לטקסט הראשי של החופר מבחינת מינוחים, תיארוכים וכד'.

11. סיכום ומסקנות: סיכום כללי לחפירה, הבהרת חשיבותה למחקר, השלכותיה על אתרים אחרים, אזורים אחרים ונושאי מחקר שונים (כגון כרונולוגיה, גאוגרפיה היסטורית, כלכלה וקשרי מחקר, אמונות ודעות, הסביבה הקדומה והשפעת האדם עליה, אורח החיים, שחזורים אדריכליים, הקשרים היסטוריים וכד').

12. הערות שוליים: יש להמעיט ככל האפשר בהערות שוליים. מידע חשוב מקומו בטקסט הראשי, ומה שאינו חשוב אין צורך להזכירו.

13. רשימה ביבליוגרפית: יש להביאה לפי שיטת כתב העת עתיקות, או כל שיטה אחרת מקובלת, ובלבד שתהיה אחידות בשיטת הכנת הרשימה.

14. רשימת לוקוסים ו/או סלים (לא חובה) (כולל הגדרה קצרה למהות כל לוקוס – ניתן לצרף בתקליטון או בתקליטור).

15. בפרסומים גדולים ומורכבים על החופר להיות "עורך ראשוני" הדואג להשלמתם ולהגשתם של כל המחקרים הנלווים ופרקי המומחים, ולהתאמתם לטקסט הראשי שלו מבחינת מונחים, תיארוכים וכדומה. כמובן תיתכנה דעות שונות על הממצאים, כל אחד על פי הבנתו, ובמקרים רבים יפורסמו דעות אלה באותו פרסום אלה בצד אלה, ואין הדבר גורע מערכו.

16. ניסוח נכון הוא מפתח לפרסום מוצלח, וכדי להשיגו מומלץ להגיה כל פרסום כמה פעמים כדי לשפרו. בהגהה יש להקפיד על משפטים שלמים ונכונים מבחינה תחבירית ולבדוק שהכותב יודע בדיוק מה הוא רוצה לומר בכל משפט, ואם מה שכתב אכן מבטא זאת היטב.

המעבר למדיה דיגיטלית יחייב שינויים מסוימים מבחינת פורמט הפרסום ודרך התיאור וההפניות למקורות, אך הוא לא ישנה את מהות הפרסום.

אנו מדגישים כי לכל חפירה יש ייחוד משלה, ואין חפירה אחת זהה לאחרת, ולפיכך אין פרסום אחד זהה למשנהו. פרסום מתאים מתחיל בחפירה טובה, שערך החופר המתאים לה ביותר מבחינת הכשרתו המדעית. החוק אינו מתיר שלא לפרסם חפירה, וחפירה שלא פורסמה היא בבחינת חפירת שוד. מטרת כל חפירה היא המחקר ופרסומו ולא החפירה עצמה. "חפירת הצלה" על פי רוב אינה מצילה את השרידים הניחים, כיוון שהשטח משוחרר לפיתוח; גם בחפירות יזומות מוסרות השכבות העליונות, ופעמים רבות השטח נותר חשוף ונהרס מאיתני הטבע. ההצלה האמתית היא תיעוד האתר והשרידים והבאתם לפרסום מתאים על פי הקווים שלעיל.

כתב עוזי דהרי

מסקנות והמלצות

א: עניינים אקדמיים

1. הוועדה נמנעה, על פי ההנחיות, מעיסוק ברמת ההוראה והמחקר באוניברסיטאות אבל זימון המקרים, שאפשר השוואה למסקנות הוועדה הבין-לאומית שפעלה באותה עת מטעם המל"ג (פרסמה את מסקנותיה ב 2012) ואשר זה היה עיקר עיסוקה, אפשר לוועדה מטעם האקדמיה להשלים את התמונה הכללית. עולה כי מצב הארכאולוגיה בארץ בתחום ההוראה האקדמית, החוגים והמכונים האוניברסיטאיים הוא ככלל משביע רצון. ככלל, מצאה הוועדה הבין-לאומית כי הפעילות בישראל תואמת את הסטנדרטים הבין-לאומיים בהוראה ובמחקר, צוות המורים מייצג מגוון של שיטות ודעות, מבחר המקצועות המוצעים לתלמיד אינו נופל מן המקובל בחו"ל, ומרבית אנשי הסגל מקיימים ומפרסמים מחקרים חשובים ופוריים. עם זאת עניינים רבים דורשים שינוי או תיקון, כפי שיצוין להלן. אחד הבולטים שבהם הוא חולשה נפוצה בקרב הסטודנטים בתחומי החשיבה הביקורתית ובכושר הכתיבה והניסוח. ראוי לחזק תחומים אלה.
2. למרות המאמצים הרבים שחוקרים וחופרים משקיעים להשגת קרנות מחקר, תחרותיות ולא תחרותיות, בארץ ובחו"ל, תקצוב המחקרים עדיין רחוק מלספק את הרצוי, ובמיוחד כאשר מדובר במחקרים המתמשכים לאורך זמן. בהעדר צוות מחקר ראוי לצד החוקר הראשי, פרסום המחקרים מתעכב הרבה מעבר לרצוי. הזמן העובר (והגיל המתקדם והולך של החוקרים הראשיים) מהווה איום של ממש על השלמה נאותה של מחקרים רחבי היקף. לא אחת החוקרים הראשיים עומדים לבדם במערכת איסוף הכספים, וכישלון, אפילו זמני, בגיוס משאבים עשוי להיות מכה קשה למחקר. הוועדה ממליצה לגופים האקדמיים לסייע בעניין ולתת את הדעת על פתרונות תקציביים ראויים.
3. החוגים לארכאולוגיה משויכים על פי העניין והמסורת לפקולטות למדעי הרוח. תקציבן של פקולטות אלו הוא בדרך כלל מצומצם יחסית, ואין הן מכירות בצרכים המיוחדים של החוגים לארכאולוגיה, הן בתחום ההוראה הן בתחום המחקר. הוועדה ממליצה שהמוסדות להשכלה גבוהה יקצו משאבים נאותים לצורך קיום סיורים, חפירות לימודיות ותפעול מעבדות, ודאי לצורך מחקרי שדה ששותפים להם מורים ותלמידים מתקדמים. המוסדות לא תמיד מכירים בכך שגם הסיוע הטכני: מעבדות מחקר, מעבדות שימור ואוספים לימודיים, הוא חלק לא נפרד ממערך ההוראה. הוועדה ממליצה שהאוניברסיטאות יקצו תקציב הולם למטרות אלו.
4. הוועדה מצטרפת להערכת חברי הוועדה הבין-לאומית מטעם המל"ג שלפיה עול כבד מדי של הוראה והדרכה מוטל על אנשי סגל בראשית דרכם. הוועדה ממליצה

לחשב את ההדרכה ואת החפירות הלימודיות כחלק ממילוי חובות ההוראה הרגילות של המורים.

5. הוועדה מצביעה בחיוב על המגמה של שיתוף פעולה עם אנשי מדעי הטבע והמדעים המדויקים וקיום מחקרים אינטרדיסציפלינריים. ראוי לגבות מגמה זו בתקצוב הולם ובהכרה בארכאולוגיה כמקצוע שהוצאות המחקר בו קרובות לאלו של מדעי הטבע.

6. הוועדה מצטרפת למסקנות ועדת המל"ג כי אין בהירות בהפרדה בין לימודי התואר הראשון ללימודי התואר השני. מוצע להרחיב בלימודי התואר הראשון את בסיס הידע הכללי ולחזק תחומים כגנתרופולוגיה חברתית, יחסי גומלין בין אדם לסביבה, מבואות כלליים לארכאולוגיה של התקופות השונות ועוד. ראוי לשלב את לימוד התקופות ולהדגיש את ההמשכיות התרבותית. בלימודי התואר השני מוצע להגביר את הלימודים המקצועיים דוגמת טיפולוגיה של כלי צור וכלי חרס, לימודי שפות עתיקות ושימושי מדע בארכאולוגיה. מגמה זו עלולה להיתקל במדיניות האוניברסיטאית – לצמצם בשעות ההוראה המותרות בלימודי התואר השני – ויש לפעול לתיקון המצב. כמו כן ממליצה הוועדה הבין-לאומית לקיים בחינות תואר שני מסכמות בסיום הלימודים לתואר (נוהל זה מתקיים היום רק באוניברסיטה העברית). ועדת האקדמיה נמנעה כאמור מטיפול בעניינים הנוגעים ישירות לסדרי ההוראה.

7. המצב שתואר למעלה (סעיף 6) חמור במיוחד באשר ללימודי שפה עתיקה בשלב התואר השני לפי ההתמחות: יוונית או לטינית, מצרית, אכדית, ערבית, לטינית או צרפתית עתיקה. זאת משום שאין אפשרות לקיים לימודים אלה. האוניברסיטאות מגבילות את היקף הלימודים לתואר השני (במידה רבה על פי הנחיות הוועדה לתכנון ולתקצוב), ולימוד הלשוניות יבוא על חשבון סמינרים וקורסים מתקדמים. הוועדה ממליצה לאוניברסיטאות להכיר בדרישה המקצועית הייחודית ולאפשר למידה של הלשוניות העתיקות מעבר למניין שעות ההוראה לתואר השני בלא לחייב את התלמידים בתשלום נוסף. התשלום הנוסף מהווה מחסום בפני תלמידים להרחיב בתחומים שכנים דוגמת היסטוריה, תולדות האמנות, גאוגרפיה ומבואות במדעי החברה.

8. ועדת המל"ג ובעקבותיה ועדת האקדמיה ציינו שההוראה בדרך כלל (להוציא את לימודי הפרהיסטוריה) מרוכזת בארכאולוגיה הארץ-ישראלית ומנותקת במידה רבה מן ההתפתחות במרחב, ועובדה זו יוצרת הרגשה של בידוד מההתרחשות בעולם שמסביב. ראוי לחזק את ההוראה תוך ראייה מרחבית וכוללנית.

9. הוועדה מצביעה על חולשה יחסית של הוראת הארכאולוגיה בתקופות ה"מאוחרות": התקופה האסלאמית הקדומה, התקופה הצלבנית והתקופה האסלאמית המאוחרת. יש לחזק את ההוראה ואת המחקר בתקופות אלו.

10. הוועדה רואה צעד חיוני בחיובם של התלמידים בקורס בסיסי בשימוש במדעים המדויקים בארכאולוגיה. ככלל, כבר היום מקיימות האוניברסיטאות מעבדות מחקר והוראה באחד או יותר מן התחומים, אבל אין בכוח המוסדות לקיים יותר ממעבדות ספורות. בעקבות ועדת המל"ג הציעה הוועדה ליצור מסלול משותף לאוניברסיטאות שבו יוכלו התלמידים להקדיש ימי לימודים מרוכזים במעבדות השונות. זאת, תוך שיתוף פעולה עם מכון קימל למדעי הארכאולוגיה במכון ויצמן, שהוא גוף מרכזי ופעיל בתחום. עם זאת היו חברים שלמרות תמיכתם בהצעה ציינו כי אין היא נראית ישימה.

11. בגלל המספר הקטן יחסית של חברי הסגל בכל מוסד, הוצע לקיים שיתוף פעולה בין-אוניברסיטאי בהוראה, בעיקר בשלבים המתקדמים.

12. בעבר הייתה נטייה באוניברסיטאות ישראל (ובמיוחד במדעי הרוח) לחייב כתיבה של עבודות דוקטור בעברית מתוך מחויבות לתרבות הישראלית (אלא אם התלמיד, יליד חו"ל, התקשה בכתיבה בעברית). כיום הגישה חופשית יותר. ועדת המל"ג סברה כי יש לאפשר, ואף לעודד, כתיבת עבודות באנגלית, שהיא שפת המחקר המקובלת בעולם. בפועל מאפשרות האוניברסיטאות (לפחות בחלקן) כתיבה בלשון שיבחר התלמיד. חברי הוועדה לא גיבשו עמדה אחידה בנושא.

13. הוועדה ממליצה על מתן אפשרות לתלמידי התואר השלישי להתנסות בהוראה. לעומת זאת נטען (מפי ארגון הסגל הזוטר), במידה רבה של צדק, כי יש כאן סכנה לניצול הסטודנטים ככוח הוראה זול, וכי יש להתייחס למורים אלה כאל בעלי משרות חלקיות. עניין זה, הנתון למשא ומתן עם המוסדות, נכון לכל החוגים. הוועדה לא מצאה לנכון לשפוט בעניין זה.

14. רשות העתיקות, שהיא המעסיק הגדול של סטודנטים בוגרים בתחום הארכאולוגיה, דורשת הצגת תעודת חופר ממי שמבקש לעבוד בשורותיה. זו גם עמדת האוניברסיטאות, אלא שאין אחידות ברמת הדרישות בין האוניברסיטאות (רובן מספקות תעודה זו כבר בשלב לימודי התואר הראשון, לעומת האוניברסיטה העברית, המאפשרת זאת לתלמידי התואר השני בלבד). הוועדה ממליצה על קיום דיון מחודש ברמה לאומית של כל המוסדות הקשורים בסוגיה זו.

15. הוועדה ממליצה על חיזוק הלימודים בתחום השימור (שימור באתרים ושימור ממצאים במעבדות). ראוי ליצור תכנית משותפת שתהיה מקובלת על החוגים לארכאולוגיה בתחום זה (כאמור לימודים אלה קיימים בחיפה).

16. ועדת המל"ג הציעה לאמץ את הנוהג המקובל בחו"ל, שלפיו מגבילים את "הגידול הפנימי", משמע מונעים מינוי של מורים חדשים מקרב בוגרי המוסד כדי לאפשר חשיפה לשיטות ולגישות חדשות. צוין כי מיעוט החוגים לארכאולוגיה בארץ מקשה על קיום נוהל זה. הוועדה ממליצה לפעול ל"ריענון" ההוראה וגיוונה בדרך של הזמנת מרצים אורחים וייזום הוראה משודרת מפי טובי המורים, שתהיה נגישה לכול.

17. הוועדה ממליצה על הקמת מאגר נתונים של נושאי עבודות לתואר שני או שלישי המצויות בתהליך כתיבה, ובמידת האפשר לכלול גם עבודות הנעשות בחו"ל.

ב. מצב המחקר הארכאולוגי

הרבה מן הנדון בפרק זה קשור לנדון בפרק הקודם, ואף כבר הומלץ בו. השתדלנו, ככל האפשר, להימנע מחזרות.

יש מקום לסיפוק ולשביעות רצון מכמותן ומאיכותן של עבודות המחקר הנעשות ומתפרסמות בארץ. עם זאת יש נקודות חולשה מובהקות ומקום לשיפורים.

1. התקדמות רבה חלה בתחומי המדע הקשורים בארכאולוגיה ואף נובעים מן העבודה הארכאולוגית, דוגמת פלאוגרפיה ואפיגרפיה, נומיסמטיקה, חקר האדריכלות והעיון הקדומים, חקר האמנות הקדומה ועוד. התגליות והפרסומים בתחומים אלה מקנים למחקר הישראלי מקום של כבוד בקרב החוקרים בעולם.

2. מעמדה של ישראל בתחום השילוב של הארכאולוגיה עם מדעי הטבע ובשימוש בשיטות פיזיקליות ובטכנולוגיות מדעיות חדישות הוא מרשים בהחלט. השיתוף בין מרכז קימל שבמכון ויצמן לאוניברסיטאות הוא פורה וטוב. באוניברסיטאות וברשות העתיקות פועלות מעבדות בתחומים השונים המשלימים אלה את אלה. בתחומים אחדים, דוגמת השימוש באמצעי חישה מרחוק, עדיין ניכר פיגור ויש לדאוג לתיקון המצב. מחירן של חלק מן הבדיקות הוא גבוה ביותר, והחוקרים יכולים לעמוד בו אך בקושי. ראוי לדאוג לקיום גוף מרכזי שירכז את המידע ויהיה מוקד לפניות של ארכאולוגים באשר למתן שירותים ובדיקות בארץ ובחו"ל.

3. בעיה קשה ביותר היא בעיית התקצוב של החפירות (הכרוך גם בשימור חלקי לפחות של האתר). מוסדות דוגמת הקרן הישראלית למדע או יד הנדיב מסייעים הרבה (על בסיס תחרותי), אבל אין בכך די. במיוחד יש להבטיח את תקציבן של חפירות רחבות היקף (שבחלקן נעשו על פי בקשת המדינה). המדינה קיבלה את האתרים שביקשה, אבל הסכומים שהוקצו מראש לצורך עיבוד ופרסום מכסים רק חלק קטן מן ההוצאות של הפרסום המדעי. הדאגה להשגת תקציבי הפרסום נופלת על כתפי החופרים.

4. עניין מרכזי המאיים על מצב המחקר בארץ הוא מניעת המחקר האנתרופולוגי-פיזי המבוסס על ממצאים שנמצאו בקברים (לעתים בחפירות, ועל פי רוב באקראי). חוק העתיקות קובע כי עצמות אדם אינן בבחינת עתיקות, ויש להעבירן מיד לקבורה בידי משרד הדתות לפני שהן עוברות בדיקה מדעית ראויה. התנגדות, אלימה לעתים, של גופים חרדיים פוגעת בתחום מרכזי של המחקר. הוועדה קוראת לתיקון מהיר ומעמיק של מצב זה ולהצלת תחום האנתרופולוגיה הפיזית.

5. מספר החפירות בארץ הוא גדול (חלקן חפירות מדעיות יזומות ורובן חפירות הצלה התלויות בפעולות פיתוח שוטפות). החפירות כוללות אתרים מכל

התקופות, למן הפרהיסטוריה ועד לתקופת המנדט. רוב החפירות הן מן התקופות המאוחרות יחסית (רומית, ביזנטית ואסלאמית קדומה). אתרים שבהם הממצא איכותי ומרהיב במיוחד זוכים, ברוב המכריע של המקרים, לטיפול מיוחד. חברי הוועדה ציינו כי ההאשמות העולות בציבור, בעיקר בחו"ל, כאילו קיימת הזנחה של אתרים מוסלמיים או נוצריים הן חסרות בסיס, וראוי להילחם בהאשמה זו מעל במות שונות.

6. אדם רשאי לקבל רישיון חפירה רק אם עומד מאחוריו מוסד אקדמי מוכר. את החפירות היזומות מנהלים בעיקר גופים אקדמיים מן הארץ ומחו"ל, לפעמים כמפעל משותף. מתן רישיונות החפירה הוא בסמכות מנהל רשות העתיקות (בדרך כלל לאחר התייעצות עם המועצה הארכאולוגית, המורכבת מאנשי מקצוע ותיקים ומאנשי ציבור). על החופרים להוכיח את יכולתם לנהל חפירה (תואר אקדמי כשלעצמו אינו בבחינת ערובה אם אין לצדו ניסיון מעשי). המוסד המבקש חייב להוכיח את מחויבותו הכספית לאורך שנים (עד לפרסום המחקר). לאחר קבלת הרישיון אין למעשה התערבות מצד רשות העתיקות אלא במקרים בודדים של חריגה משטח הרישיון או הפרה של האתיקה המקצועית (דוגמת שימוש יתר בכלים מכניים). רישיון לחפירה באתרים חדשים בדרך כלל אינו ניתן אלא לאחר הגשת הדוח הסופי של המפעל הקודם. הוועדה סמכה ידה על מדיניות זו, אבל חברים העירו על הקושי העולה דווקא בחפירות של רשות העתיקות, שחופריה עוברים מאתר לאתר, לפי הצורך, מבלי שיינתן בידם זמן מספיק לפרסום חפירתם הקודמת.

7. הוועדה סמכה ידיה על האתיקה המקובלת היום שעל פיה אין לחפור אתר עד תומו אלא יש להשאיר חלק ממנו לביקורת ולמחקר נוסף בדורות הבאים (להוציא מבנים קטנים ומוגדרים כגון בתי כנסיות, כנסיות ומסגדים, רצפות פסיפס ועוד).

8. נוהל חפירה שמרבים להשתמש בו לאחרונה הוא שימוש בכלים מכניים כבדים לצורך פינוי שפכים, אבל לעתים מסייעים הכלים גם לחשיפה מהירה של השרידים. הוועדה ממליצה על גיבוש נהלים מחייבים לשימוש בכלים מכניים ולהקפיד על קיומם.

9. תחום מחקר שבו הגיעו להישגים רבים הוא הסקר הארכאולוגי של ישראל. חלק נכבד ממפות הסקר פורסמו בדפוס ואחרות בפרסום אלקטרוני. הוועדה מברכת על העבודה (המנוהלת בידי רשות העתיקות) וקוראת להגביר את קצב העבודה והפרסום, במיוחד לנוכח הניצול הנרחב של שטחי קרקע לצורכי פיתוח.

10. הוועדה ציינה בחיוב את הנוהל שעל פיו מרבים החוקרים באיסוף ממצאים ובשימורם לבדיקות מעבדה. הוועדה ממליצה על הקמת בנק נתונים שיעמוד לרשות החוקרים עכשיו ובעתיד. כמו כן יש לשמר נתוני שטח שעלו בבדיקות גאופיזיות ולהעמידם לרשות הציבור.

11. הוועדה סומכת ידה על המדיניות הנקוטה (בעיקר בידי רשות העתיקות) לפרסם תוצאות חפירות קטנות בעיתונות האינטרנטית. רשות העתיקות פרסמה מסמך המחייב את עובדיה (ראה נספח ב). אבל אין הדברים מספקים כאשר מדובר בחפירות שנערכו על פני שטח נרחב והן עשירות בממצאים.
12. למרות ההתקדמות המרשימה שחלה לאחרונה בפרסום חפירות גדולות מן העבר, מצב הפרסום רחוק מלהשביע רצון. עם זאת חשוב לציין כי פרסומים ראשוניים, מאמרים בעיתונות המדעית וכתביה פופולרית מציגים את עיקרי הממצא בפני החוקרים ובפני הציבור. אבל אין באלה תחליף לדוחות הסופיים הפורסים את הממצאים בהרחבה ובדייקנות. לפעמים, בכורח המציאות, מתפרסמים דוחות סופיים שאינם עומדים ברמה הנאותה. הסיבה העיקרית לפיגור בפרסום היא תקציבית. לעומת החפירה עצמה, שתוקצבה בנדיבות יחסית, הפרסום (לעיתים מדובר בכרכים אחדים) נותר ללא גיבוי תקציבי הולם (תשלום לעובדי מחקר, בדיקות מעבדה, עריכת הפרסום והדפסתו). לא תמיד עולה בידי החוקר להעמיד את הסכום הראוי לטובת המחקר ופרסומו. אין בנמצא פתרון אחיד, אך יש לתת את הדעת על בעיה זו ועל האיום באבדן מידע שלא פורסם, או שפורסם שלא כהלכה.

ג. חברה, מורשת וארכאולוגיה

הוועדה הקדישה זמן רב לבעיית החברה הישראלית והארכאולוגיה. היא נפגשה עם נושאי משרות ופעילים שונים וקיימה דיונים לא מעטים בהיבטים השונים של הנושא. בחלק מן הנושאים הייתה אחדות דעים, אך עלו גם עניינים אחרים, השנויים במחלוקת בציבוריות הישראלית, נותרו במחלוקת בוועדה, ולא נעשה ניסיון להגיע בהם לאחדות דעים. על כן אנו מציינים, לכל היותר, את העמדות השונות. הביטוי הנקוט למטה – "חברים בוועדה" – בא להדגיש מקרים אלה.

1. הוועדה שמעה בדאגה רבה על הנזק הנגרם לאתרי עתיקות בארץ ועל בזיזת ממצאים בידי שודדי עתיקות ועל המערכת המשוכללת של חופרים לא חוקיים וסוחרי עתיקות. רשות העתיקות הקימה יחידה למניעת שוד עתיקות הפועלת נמרצות נגד השוד, גנבת העתיקות והברחתן. למרות ההצלחות המרובות נמשכת פעילות השודדים ומפעיליהם. הוועדה הביעה את הערכתה למאמצים ולהצלחות של היחידה למניעת שוד, ובה בעת המליצה על תגבור האכיפה נגד שוד העתיקות ועל הצטיידות באמצעים שיאפשרו איתור מוקדם של העבריינים והעמדתם לדין.

2. למרות הנזק התרבותי והרווח הענק הצפוי לשודדים ולמפעיליהם, התייחסותה של מערכת אכיפת החוק לנושא – בעיקר בבתי המשפט – היא במידה רבה סלחנית (העונש המרבי שניתן עד כה הוא מאסר של שנה ורבע לעומת רף הענישה הגבוה

בהרבה על שוד או גנבה של סכומים דומים במערכת האזרחית). הוועדה קוראת למערכת המשפט לנקוט ענישה מחמירה ומרתיעה.

3. בעיה חמורה היא הברחת עתיקות גנובות. ישראל היא המדינה היחידה באזור שבה סחר העתיקות הוא חוקי, ועל כן רשות העתיקות מאפשרת את המסחר לסוחרים ולאספנים מוכרים ומורשים. מאחר שהשווקים באירופה ובארצות הברית דורשים מסמכים המעידים על מוצא העתיקות (מאוסף מוכר או ממצאים שנקנו כדין), הפכה ישראל, בהיות סחר העתיקות בה חוקי, למרכז של הלבנת הון. עתיקות שדודות מוברחות לדובאי, נרכשות שם בידי סוחרים ישראלים (בעיקר ממזרח ירושלים) ומוחזרות (דרך לונדון) לארץ עם תעודת רכישה חוקית. ישראל, שלא לכבודה, היא אחת המדינות הבודדות שלא חתמו על האמנה הבין-לאומית (מטעם אונסק"ו) האוסרת מסחר בעתיקות מבלי שיש להן תעודה מארץ המקור. הוועדה ממליצה על הצטרפות ישראל לאמנה זו.

4. הוועדה דנה בשאלת קיומו החוקי של הסחר בעתיקות (או ביטולו כמקובל ברוב המדינות). למרות ההערכה שאיסור הסחר יקטין במידה רבה את המסחר (והשוד) ולמרות תמיכתם של חברים בוועדה בהחלטה זו, נמנעה הוועדה מנקיטת עמדה בנושא, ורוב חבריה המליצו על מתן קיום חוקי לסחר בעתיקות ובחפצי אמנות הבאים מאוספים מוכרים או שנרכשו כחוק בארץ ובחו"ל. עם זאת המליצו החברים על חיבור תקנות שיקשו את המסחר הלא חוקי.

5. במרכז העשייה הארכאולוגית עומדת רשות העתיקות. מועצת הרשות מונה 16 חברים המתמנים על פי החוק בידי השר (בראשונה משרד החינוך, וזה כמה שנים משרד התרבות). מועצת הרשות ממנה את מנהל הרשות בהמלצת השר. סמכויות המנהל הן נרחבות ביותר. לצד הניהול השוטף והתוויית מדיניות הרשות הוא הקובע אילו שטחים יישמרו ללא בנייה בגלל חשיבות השרידים ואילו שטחים יותרו לבנייה. חברים בוועדה העלו את החשש שמא ייצור מצב דברים זה ריכוזיות יתר ויאפשר סכנה של לחץ מצדם של גופים בעלי עצמה כלכלית או ציבורית. חברי הוועדה רואים בחיוב מינוי מנהל שהוא בעל ניסיון מוקדם והבנה בארכאולוגיה.

6. הוועדה הביעה התרשמותה מהישגי רשות העתיקות בביצוע חפירות, בפרסומים ארכאולוגיים, בשמירת המורשת באתרים הארכאולוגיים, בפעולות חינוך והדרכה וכן בהגנה על אתרי העתיקות ומונומנטים ושימורם. באשר לביצוע החפירות בידי הרשות ולסמכויות הפיקוח שבדיה העלו חברים את התמיהה שמא יש כאן ניגוד עניינים, וראוי ליצור יתר הפרדה בין תפקיד הרשות כגוף מנחה ומפקח לבין היותה הגוף המבצע העיקרי.

7. עניין המעסיק הרבה את רשות העתיקות הוא נושא חפירת הקברים המתגלים במקומות שונים תוך כדי פעולות פיתוח. במקרים רבים התדרדרה החפירה לעימותים אלימים ולמעשי נקם מצד גופים חרדיים. הוועדה חיזקה את ידי הרשות

במאבקים אלה ותמכה בעמדתה שאין לוותר על חפירה ועל תיעוד התגליות החשובות. כאמור למעלה, חברי הוועדה אף חזרו והביעו את דאגתם הרבה מפני מניעת המחקר האנתרופולוגי-פיזי של השלדים בטרם יובאו השלדים לקבורה (כפי שמחייב החוק).

8. ניהול הגנים הלאומיים שבשטחם מצויים רבים מאתרי העתיקות החשובים של ישראל הוא באחריות רשות הטבע והגנים. הרשות ממונה על תחזוקתם ושיקומם של האתרים הנפגעים הן מכוחות טבע הן בידי אדם ("שחיקה טבעית" ואף מעשי ונדלזים). הרשות נאמנה לעקרונות "אמנת ונציה" משנת 1964 (ייצוג מאוזן של התקופות, תיעוד מפורט, הקפדה בשימור ובשמירה על אופי האתר וסביבתו הקרובה), המקובלים בעולם התרבותי. חברים שיבחו את עבודת הרשות בשימורם של מרבית האתרים, אבל מתחו ביקורת על מקרים של תחזוקה לקויה באתרים אחרים וכן בחלקים שבאתרים אשר אינם משולבים במסלולי הסירים.

9. הרשות משקיעה מאמץ בהצגת האתרים לציבור בשלטים, בהמחשות ובבניית דגמים מוקטנים של האתר. הרשות קשובה לדעת הציבור, ובמקרה מסוים (הצעה לבנות מחדש באתר של הקבר הידוע כ"קבר הורדוס" בהרודיון) אף קיימה הרשות דיון ציבורי שבעקבותיו נגנזה התכנית. עם זאת העירו חברים שרשות הטבע והגנים יזמה לראשונה את השחזור ללא התייעצות, ורק גל של מחאות בקרב אנשי מקצוע הביא לקיומו של השימוע ולשינוי התכנית. הוועדה קראה ליתר שיתוף פעולה והתייעצות עם החופרים באתרים באשר לפעולות באזור החפירה ולתכניות שימור של מבנים. הוועדה שיבחה את המפעל "גן קהילה" של הרשות שבמסגרתו תושבי המקום מדריכים את המבקרים באתר ללא תשלום.

10. עלה נושא השיתוף בין רשות הטבע והגנים לבין גופים אזרחיים. לעתים הקשר הוא צנוע והכרחי (דוגמת מתן זיכיון להחזקת מזון בתחומי האתר), אבל לפחות במקרה אחד, הוא הגן הלאומי ב"עיר דוד", נראה לחברים בוועדה כי השיתוף עם עמותת אלע"ד מרחיק לכת. עמותה זו, שיש לה נכסים ועניין כלכלי באתר, מצהירה מראש על מהותה החינוכית-פוליטית ועל מאבקה לייחוד ירושלים. בפועל היא מממנת את החפירות הארכאולוגיות במקום. אף שהאתר פתוח להדרכה של כל מדריך מוסמך, העמותה מבצעת את עיקר פעולות התפעול וההדרכה (כולל הדרכה של בתי ספר וחיילי צה"ל) באתר. הנהלת רשות הטבע והגנים אינה רואה פסול בשיתוף פעולה זה, אך לדעת חברים המצב ראוי לבחינה מחודשת.

11. חברים בוועדה העירו על השינוי שחל בחלק מן הציבוריות הישראלית ביחסה לארכאולוגיה מאז מלחמת ששת הימים. אל ההתעניינות המדעית המובהקת (שלא נמנעה מהתרגשות לנוכח גילויים דוגמת בתי ירושלים שנשרפו בידי הרומאים) הצטרפה מגמה של שימוש בארכאולוגיה ובאתרים הארכאולוגיים כעילה ומכשיר לשליטה בשטחים שמעבר לקו הירוק וליישובם. ככלל, החוקרים עצמם המשיכו לעשות את עבודתם כראוי מתוך מניעים ועקרונות מדעיים ומקצועיים, אבל

בחוגים הפוליטיים נוצלו הממצאים כמכשיר להדגשת העבר היהודי ולהקניית זכות להתיישבות באתרים ביהודה, בשומרון ובירושלים העתיקה. לדעת חלק מחברי הוועדה יש להפריד בין העבודה המדעית וההתרגשות שעולה עם הגילויים לבין ניצול הממצאים כמכשיר פוליטי.

12. כדוגמה לניצול לא ראוי של הארכאולוגיה הביאו חברים את המקרה של הגן הלאומי המיועד בחלק מן המדרון המזרחי של הר הצופים לזה של הר הזיתים (באזור שבו עובר הכביש הראשי למעלה אדומים). בין הנימוקים להכרזה על שטח זה פארק לאומי (על חשבון שטחי בנייה לאוכלוסייה הערבית) צוין כי יש במקום אתרים ארכאולוגיים חשובים, אך אין זה כך.

13. דוגמה נוספת להטייה, לדעת חברים בוועדה, מתבצעת במסגרת פיתוח אתרי מורשת. תקציב גדול הפנה משרד ראש הממשלה לפיתוח אתרי מורשת (לא בהכרח ארכאולוגיים) ברחבי הארץ. אלא שמפעל זה הוקדש אך ורק לשימורם ולפיתוחם של אתרים יהודיים מובהקים. ראוי היה, לדעת חברים, לכלול במפעל זה של אתרי המורשת של מדינת ישראל, הראוי להערכה כשלעצמו, גם מבנים שאינם יהודיים דווקא ועם זאת הם חלק מהוויית התרבות הישראלית.

14. בניגוד למדיניות המוצהרת של רשות העתיקות לבדוק את השטחים שקיימות בהם תכניות בנייה ולאשר או לדחות את ההחלטה עד לאחר סיום החפירה, היו מקרים שבהם התחייבה רשות העתיקות מראש על מתן אישור עקרוני לבנייה (למשל באזור רחבת הכותל או "חניון גבעתי" בירושלים). הרשות ביצעה את החפירות באיכות מקצועית גבוהה, ובפועל היא שותפה לתכנון הבנייה במקום. לדעת חברים בוועדה, יש כאן חריגה מן המדיניות המקובלת של רשות העתיקות שעל פיה יש לדחות את עצם ההחלטה בעניין הבנייה עד לאחר סיום החפירה, גם במקרים שבהם המחלוקת היא על זכויות נדל"ן.

15. למרות המחלוקות הקיימות בעניינים שהובאו למעלה, חברי הוועדה מאוחדים בצפייה ובדרישה מן הרשויות ומן הממשלה לשמירה קפדנית על שרידים ומונומנטים בעלי ערך תרבותי כללי, מתוך הכרה בערכם של שרידים אלה הן כאתרים לאומיים הן כנכס של תרבות העולם, עכשיו ובדורות הבאים.

